

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Transmilli şirkətlərin maliyyə problemləri:
Bank sektoru təmsalında”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Vahidli Xaqan Malik

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Transmilli şirkətlərin maliyyə problemləri:
Bank sektoru təmsalında”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 - Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq Maliyyə və Valyuta-Kredit Münasibətləri

Qrup: 872

Magistrant

Vahidli Xaqan Malik oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d.,dos. Səməndərov Seyfəddin Sabir

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən, Vahidli Xaqan Malik oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Transmilli şirkətlərin maliyyə problemləri: Bank sektoru timsalında” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN MALİYYƏ PROBLEMLƏRİ: BANK SEKTÖRÜ TİMSALINDA ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Beynəlxalq integrasiya proseslərinin sürətlənməsi və iqtisadiyyatın maliyyə qloballaşması şəraitində Azərbaycanda transmilli strukturların hal-hazırkı vəziyyəti, inkişaf imkanları, xüsusiyyətləri və mövcud problemləri barədə analitik və elmi-metodiki tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: transmilli şirkətlərin xüsusilə də bank sektorunda fəaliyyət göstərən həmin şirkətlərin dünya təsərrüfatında hegemon iqtisadi subyektlər kimi fəaliyyətinin araşdırılması, problemlər və onların həlli yollarının təsbiti, müasir dövrdə həmin şirkətlərin və xüsusən də Azərbaycanda Transmilli şirkətlərin bank sektorunda dayanıqlı fəaliyyət göstərə bilməsi üçün müvafiq tədbirlərin müəyyənəşdirilməsidir.

İstifadə olunan tədqiqat metodları: tədqiqat, riyazi-iqtisadi, statistik, analitik metodlar, analiz və müqayisə metodlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının statistik materialları, analitik icmalları, Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ – hüquqi aktları, Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin materialları, Dünya İqtisadi Forumunun statistik hesabatları, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı bankların statistik hesabatları, elmi və dövrü ədəbiyyatlarda bank sektoru ilə bağlı analitik təhlillər və s. göstərilə bilər.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın istənilən səviyyədə aparılması üçün zəruri informasiya bazasının, araşdırmaların, Azərbaycan dilində elmi ədəbiyyatın kifayət qədər olmamasıdır.

Tədqiqatın nəticələri: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlərin, transmilli bankların mövcud vəziyyəti, problemləri və onun həlli yolları müəyyənəşdirilmişdir.

Nəticələrinin elmi-praktiki əhəmiyyəti: tədqiqat işinin elmi nəticələri tədris prosesində və transmilli şirkətlərin və bankların fəaliyyəti zamanı istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: korporasiya, şirkət, transmilli korporasiya, bank, maliyyə.

“FINANCIAL PROBLEMS OF TRANSNATIONAL COMPANIES OPERATING IN AZERBAIJAN: IN THE EXAMPLE OF THE BANKING SECTOR”

SUMMARY

Actuality of the subject: Conducting analytical and scientific-methodological research on the opportunities, features and existing problems of the development of transnational structures in Azerbaijan in the context of international integration and financial globalization of the economy.

Purpose and tasks of the research: is to study the activities of transnational companies, especially in the banking sector as hegemonic economic entities in the world economy, to identify problems and solutions, to identify appropriate measures for the sustainable operation of these companies and transnational companies in Azerbaijan.

Used research methods: are widely used in research, mathematical-economic, statistical, analytical methods, analysis and comparison methods.

The information base of the research: Statistical materials of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Finance, Central Bank of Azerbaijan, analytical reviews, legislative and normative-legal acts of the Republic of Azerbaijan, materials of the Basel Committee on Banking Supervision, statistical reports of the World Economic Forum, banking sector in scientific and periodical literature analytical analyzes related to, etc. can be displayed.

Restrictions of research: There is a lack of necessary information base, researches, literature in the Azerbaijani language to conduct research at desired level.

The novelty and practical results of investigation: The current situation of transnational banks, problems and solutions have been identified.

Scientific-practical significance of results: The scientific results of the research can be used in the teaching process and in the activities of Transnational Companies and Banks.

Keywords: corporation, company, multinational corporation, banking, finance.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
AZPROMO	Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu
BNP	Paris Milli Bankı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
CAR	Cənubi Afrika Respublikası
ÇXR	Çin Xalq Respublikası
NAFTA	Şimali Amerika Azad Ticarət Razılaşması
SOCAR	Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
SSRİ	Sovet Sosialist Ölkələri Birliyi
TMB	Transmilli Banklar
TMK	Transmilli Korporasiyalar
TMŞ	Transmilli Şirkətlər
UNCTAD	Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Konfransı

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏR MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ.....	11
1.1.	Transmilli şirkətlərin dünya iqtisadiyyatı subyekti kimi məzmun və strukturu.....	11
1.2.	Transmilli şirkətlərin problemləri və onların həllinin maliyyə aspektləri.....	22
II FƏSİL.	TRANSMİLLİ MALİYYƏ BANKLARININ ONLARIN DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU.....	28
2.1.	Transmilli Bankların mahiyyəti, fəaliyyətinin əsas xüsusiyyət və istiqamətləri.....	28
2.2.	Bank fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi müasir üsulları və Transmilli Bankların reytingləri.....	42
2.3.	Bank sektorunda Transmilli Şirkətlərin problemləri və onların həlli praktikası.....	47
III FƏSİL.	AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ VƏ ONUN BANK SEKTORUNA TƏSİRİ.....	56
3.1.	Azərbaycan iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin əsas təzahür və təmayülləri.....	56
3.2.	Bank sektorunda transmilliləşmə proseslərinin problem və təmayülləri (<i>institusional aspektləri</i>).....	65
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	80
	ƏLAVƏLƏR.....	85
	Cədvəllərin siyahısı.....	85
	Şəkillərin siyahısı.....	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ölkələr arasındakı siyasi və iqtisadi əngəllər zəifləməyə başladı, belə bir zəmində ön plana xarici iqtisadi əlaqələr çıxmağa başladı: əmtəə və xidmətlərin idxalı-ixracı əməliyyatları, xarici investisiyalaşdırma, xarici şirkətlərlə müxtəlif əməkdaşlıq formaları. Bütün bunlar isə öz növbəsində son yarım əsr ərzində dünyada Transmilli şirkətlərin sayının kəskin sürətdə artmasına və onlar arasında integrasiya proseslərinin daha da vüsətlənməsinə səbəb oldu.

Baş verənlər qloballaşma prosesinin geniş vüsət alması və prosesə əngəl yaradacaq maneələrin aradan qaldırılması ilə bağlıdır və müasir dünya təsərrüfat sistemində mərkəzi yer tutan Transmilli Şirkətlərin beynəlxalq münasibətlərə və dünya iqtisadiyyatına getdikcə daha çox təsir göstərməkdədir.

Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatının inkişafı prosesləri Transmilli Şirkətlərin inkişafı prosesləri ilə bilavasitə bağlıdır. Belə bir gerçəklik elmi araşdırmalar mövzusu kimi seçilmiş işin nə qədər aktual olmasından xəbər verir.

Bu tədqiqat işində beynəlxalq integrasiya və iqtisadiyyatın maliyyə qloballaşması şəraitində Azərbaycanda transmilli şirkət və bank strukturlarının inkişafı imkanları, xüsusiyyətləri və mövcud problemlərlə bağlı analitik və elmi-metodiki tədqiqatlar aparılmışdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: milli iqtisadiyyatın həddələrindən kənarda təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması iqtisad elminin klassikləri tərəfindən aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, klassiklər David Rikardo və Adam Smit beynəlxalq əmək bölgüsü nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşlar. Bu istiqamətdə dəyərləndirmələr edən A.Veber, U.Kristallaer, A.Leş və b. təsərrüfat subyektlərinin dünya bazarlarına çıxmasının obyektiv əsası kimi dövlətlər arasında əmək bölgüsünü hesab edirdilər.

Müasir dövr iqtisadçıları və tədqiqatçıları R.Qriffin, M.Pastey, C.Deniles və b. transmilli şirkətlərin uğur qazanması fenomenini çözməyə çalışaraq həmin şirkətlərin gələcək inkişaf təmayülləri ilə bağlı dəyərləndirmələr etmişlər.

Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında elmi araşdırmalarda daha çox ağırlıq mərkəzi beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin çox spektrli məsələlərinin təhlili və dəyərləndirilməsinə xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycanda Transmilli Korporasiyaların fəaliyyəti, onların bank sektorundakı fəaliyyətləri, mövcud problemlər və onların həlli ilə bağlı daha çox dərc edilmiş məqalələr, dərslik və dərs vəsaitləri diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan G.Ə.Gənciyev, Ə.R.Ələkbərov, L.G.Məmmədova-Gənciyeva, A.Əliyev, A.Şəkəraliyev, C.R.Yusifov və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın bank sektorunda transmilli şirkətlərin fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi araşdırmalara ehtiyac var.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: transmilli şirkətlərin xüsusi ilə də bank sektorunda həmin şirkətlərin dünya təsərrüfatında hegemon iqtisadi subyektlər kimi fəaliyyətinin araşdırılması, problemlər və onların həlli yollarının təsbiti, müasir dövrdə həmin şirkətlərin və xüsusən də Azərbaycanda Transmilli şirkətlərin bank sektorunda dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqatın məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır.

- Transmilli Şirkətlərin iqtisadi subyekt kimi dünya bazarlarında davranış və fəaliyyətinin iqtisadi xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi;
- Transmilli korporasiyaların və bankların inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli bazarlarına daxil olması üsullarının müəyyənləşdirilməsi;
- Milli iqtisadiyyatlardakı qeyri əlverişsiz şəraitdə Transmilli iqtisadi subyektlərin artım imkanlarının araşdırılması;
- Transmilli şirkətlərin rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Dünya bazarlarında və cümlədən Azərbaycanda transmilli şirkətlərin perspektivlərinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı transmilli şirkətlər və bankların qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi dövründə üzləşdikləri maliyyə problemləridir.

Tədqiqatın predmeti bank sferasının transmilliləşdirilməsi prosesində maliyyə-iqtisadi münasibətlər, milli bank sisteminin global maliyyə məkanına daxil olması, bankların beynəlxalq maliyyə fəzasını mənimsəməsi və mövcud problemlərin araşdırılmasıdır.

Tədqiqat metodları: araşdırmalarda riyazi-iqtisadi, statistik, analiz üsullarından, təhlil və müqayisə üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının statistik materialları, analitik icmalları, Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ – hüquqi aktları, Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin materialları, Dünya İqtisadi Forumunun statistik hesablaları, elmi və dövri ədəbiyyatlarda bank sektoru ilə bağlı analitik təhlillər və s. göstərilə bilər.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın istənilən səviyyədə aparılması üçün zəruri informasiya bazasının, araşdırmaların, Azərbaycan dilində ədəbiyyatın kifayət qədər olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Demək olar ki, Azərbaycan iqtisad elmində ilk dəfədir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən transmilli maliyyə strukturlarının fəaliyyəti geniş tədqiq olunur, onların yaranma imkanları və inkişaf perspektivləri araşdırılır.

Nəticələrinin elmi-praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: tədqiqat işinin elmi nəticələri tədris prosesində və transmilli şirkətlərin və bankların fəaliyyəti zamanı istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏR MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ

1.1. Transmilli şirkətlərin dünya iqtisadiyyatı subyekti kimi məzmun və strukturu

Müasir dövrdə Transmilli şirkətlər dünya siyasətində ən mühüm əhəmiyyətli amil kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan transmilli şirkətlərin müasir dövrün iqtisadi fenomeni kimi məzmun və mahiyyətinin, inkişaf yolu ilə bağlı məsələlərin araşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Ümumiyyətlə, transmilli şirkət anlayışı XX əsrin 70-ci illərinin sonlarında işlədilməyə başlandı (Алешина, 2010). Halbuki iqtisadi ədəbiyyatlarda ilk transmilli şirkət kimi Ost-Hind şirkətinin adını qeyd edərək, iddia edirlər ki, 1600-cı ildən başlayaraq Hindistanda ticarət edən bu şirkət ilk transmilli şirkətdir (Фурсов К.А., 2018).

Transmilli şirkətlər, onların fəaliyyəti transmilli sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış və yaxud təsis edilmiş institusional strukturlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, transmilli sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı formalaşmış strukturların təşkilati, hüquqi və ərazi formaları ilə əlaqədar müxtəlif anlayışlar səslənməkdədir. Bunlar “transmilli şirkətlər”, “transmilli korporasiyalar”, “transmilli banklar” və s. kimi səslənir. Lakin bir məsələnin xüsusi olaraq qeyd etmək olar ki, burada bir neçə ölkələrdə fəaliyyət göstərən istehsal və maliyyə-bank əməliyyatları yerinə yetirən şirkətlərdən söhbət gedir. Bütün bu sözügedən beynəlxalq təsərrüfat-iqtisadi-maliyyə strukturları BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), Beynəlxalq Valyuta Fondu, həmçinin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatları tərəfindən vahid-kateqorial anlayış altında birləşdirilərək Transmilli Korporasiyalar adlandırılmışdır (Сапунцов А.Л., s. 39, 2011).

Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında transmilli şirkətlərin məzmun və mahiyyəti dəyərləndirilərkən dörd təməl kateqoriyaya xüsusi olaraq diqqət yetirilir: lokal, beynəlxalq, çoxmillətli, global şirkətlər. Daha sonra şərh verərkən lokal şirkətin sadəcə öz ölkəsinin içərisində fəaliyyət göstərən şirkətlər; beynəlxalq və

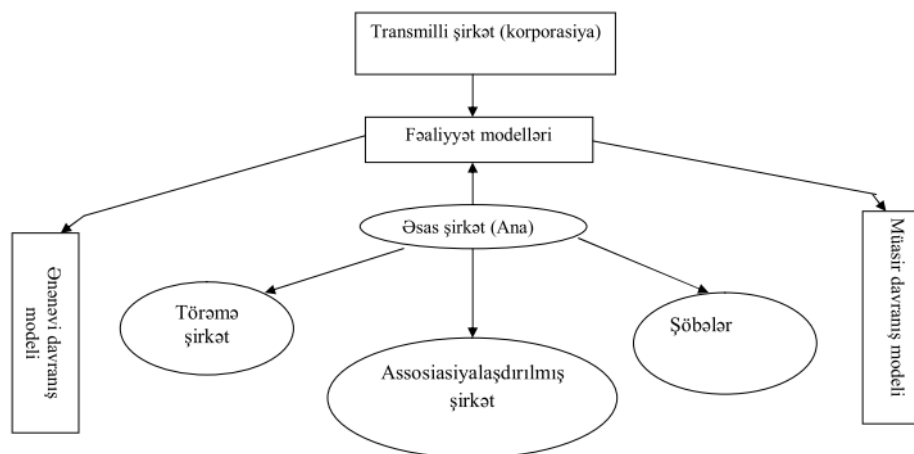
yaxud beynəlmiləl şirkətlərin istehsal mərkəzinin tək bir mərkəzdə yerləşmək şərti ilə müxtəlif ölkələrlə ticarət münasibətləri olan şirkət hesab edilir; çoxmillətli şirkətlər birdən çox ölkələrlə ticarət və istehsal münasibətləri olan şirkətlər hesab edilir; qlobal, transmilli şirkətlər isə bütün dünyaya biznes sahəsi kimi baxan qlobal şirkətlər, millətlərin və dövlətlərin fəvqündə dayanan şirkətlər kimi təsbit olunur.

XX əsrin 90-cı illərində çoxmillətli şirkət anlayışını transmilli şirkət anlayışı əvəz etdi (Sabiroğlu N, 2006, s.102, s.104).

Heç də təsadüfi deyildir ki, transmilli korporativ strukturlar müasir iqtisadiyyatın mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsidir. BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə konfransında transmilli korporasiyaları ana şirkət və xarici ölkələrdə filialları olan şirkət adlandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ana şirkət kapitalın bir hissəsinin sahibi olmaqla digər ölkələrdəki hüquqi şəxslərin aktivlərinə nəzarət edir. Transmilli şirkətlərin bölmələri aşağıdakı formalarda ola bilər:

- Törəmə şirkət, nizamnamə kapitalının ən azı 50%-i baş şirkətə aiddir;
- Assosiasiyalaşdırılmış şirkət-nizamnamə kapitalının 10%-dən 50%-ə qədəri baş şirkətə məxsusdur;
- Şöbələr müstəqil hüquqi şəxs deyildir.

Şəkil 1. Müasir Transmilli korporasiyaların strukturu və fəaliyyət modelləri

Mənbə: wikipedia.org/wiki/Trans_milli_korporasiyalar məlumatına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır 2019.

Eyni zamanda Transmilli şirkətlərlə bağlı bir sıra anlayışlarda xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bunlar Ana şirkətin yerləşdiyi ölkə (Origin Country); Ev sahibi ölkə (Host Country); Üçüncü ölkə (Third Country); Ana Şirkət (Parent Company); qız və yaxud törəmə şirkətlər (Subsidiary); Assosiyalaşdırılmış şirkət; şöbələr və s. kimi anlayışlardır.

Transmilli şirkətlərlə bağlı əsas anlayışların məzmunu ilə bağlı xüsusi cədvəl hazırlanmışdır.

Cədvəl 1: Transmilli şirkətlərin əsas anlayışlarının məzmunu

Anlayışlar	Məzmunu
Ana şirkətin yerləşdiyi ölkə (Origin Country)	Transmilli şirkətin mənbəyinin aid olduğu ölkədir. Nümunə üçün “Sony”-nin ana ölkəsi Yaponiya, “Microsoft”-un ana ölkəsi ABŞ-dır
Ev sahibi ölkə (Host Country)	TMK-nın investisiya ayırdığı ölkədir
Üçüncü ölkə (Third Country);	TMK-nın fəaliyyətlərinə “istehsal amillərindən hər hansı birinin tədarükü” və yaxud da “bilik axını” kimi fərqli formalarda qatılan ölkələr hesab olunur
Ana Şirkət (Parent Company)	İnvestisiya yatırılan əsas şirkətə deyilir. TMK-nın bütün sisteminin inzibati mərkəzi hesab olunur.
Qız və ya törəmə şirkət (Subsidiary)	TMK sisteminin qəbul edən ölkədəki şirkəti. Burada baş şirkət aksiyalarla bağlı həlledici səsə malikdir və həmin şirkəti idarə edənləri təyin edə bilər.
Assosiyalaşdırılmış şirkət	Qəbul edən ölkədə baş şirkətin 10-50% səhmi olan şirkət. Baş şirkət birbaşa ona nəzarətdə iştirak etmir.
Şöbələr	Baş şirkətin bütövlüklə qəbul edən ölkədə idarə və nəzarət etdiyi bir bölməsi. Bu şöbələr həm baş şirkətin nümayəndəliyi, həm yerli sahibkarlarla əməkdaşlıq edən bölmələr kimi çıxış edə bilərlər.

Mənbə: encyclopedia.com məlumatına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır 2019.

Transmilli şirkətlərin struktur, təzahür və idarəetmə istiqamətləri ilə bağlı daha bir vacib məsələ diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq yerinə düşərdi ki, Transmilli Şirkətlər sırf idarəetmə məsələlərinin əsas xüsusiyyətləri baxımdan da qruplaşdırıla bilər. Müvafiq olaraq sözügedən qruplar qismində 1. Tək mərkəzli (Etnosentrik) şirkətlər 2. Çox mərkəzli (Polisentrik) şirkətlər 3. Dünya mərkəzli (Geosentrik) şirkətlər kimi qruplaşdırmaq olar.

Göründüyü kimi, transmilli şirkətlər - iqtisadi və maliyyə qloballaşmasının nəticəsi kimi müxtəlif model, növ və təzahür formaları olan mürəkkəb strukturlu

beynəlxalq maliyyə-iqtisadi institusional təsisatlar kimi də diqqəti cəlb edir və dünyada vüsətlənən qloballaşma proseslərinin katalizatoru kimi çıxış edirlər. Belə bir gerçəklik Transmilli şirkətlərin rolunun dünya iqtisadiyyatında durmadan artmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada sənaye istehsalı və beynəlxalq ticarətin 50%-i transmilli şirkətlərin payına düşür. Transmilli şirkətlərin xarici filiallarında 70 milyon insan çalışır, həmin filiallarda həyata keçirilən satışın ümumi həcmi 28 trilyon dollar, əlavə dəyərin həcmi isə 7 trilyon dollardır.

Transmilli şirkətlərin fəaliyyətlərində əsas təmayüllər aşağıdakılardır:

- dünya iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarına transmilli korporasiyaların nüfuz etməsi proseslərinin daha da intensivləşməsi;
- innovasiya sferasında transmilli şirkətlərinin rolunun artması;
- transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin şaxələndirilməsi.

Müasir dövrdə transmilli şirkətlərin fəaliyyətində həlledici rol maliyyə əlaqələrinə aiddir. Real iqtisadi fəaliyyətdə bunlar maliyyə axınları kimi diqqəti cəlb edir. Transmilli şirkətlərin maliyyə dövriyyəsinin əhəmiyyətli hissəsini ana şirkətlə törəmə şirkətlər, həmçinin törəmə şirkətlər arasındakı korporasiya daxilində maliyyə vəsaitləri axını hesab edilə bilər. Korporasiya daxili maliyyə vəsaitləri dövriyyəsi axını biraşa maliyyələşdirmə və kreditlər əsasında maliyyələşdirmə formasında ola bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, transmilli şirkətlərin belə bir mövqe qazanması çoxəsrlik inkişaf proseslərinin nəticəsidir.

Daha sonra qeyd edilməsi məqsəduyğun olardı ki, müasir transmilli şirkətlərin formalaşması və inkişafı bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Birinci mərhələdə xammal korporasiyaları mühüm rol oynamışdır. Həmin şirkətlər müstəmləkələrin xammal resurslarının istismarı, üfüqi kartel strukturları bazasında formalaşmışdır (**Kartel** - (*fr.* “döyüşə çağırış”) ; *itl*- cartelio- elan; carta-kağız latın); yunan xartes- papirus-inhisarçı birlik və saziş formasıdır. İnhisarçı digər birlik strukturlarından fərqli olaraq (sindikət, trest, konsern) kartelin tərkibinə daxil olan hər bir müəssisə özünün maliyyə və istehsal müstəqilliyini saxlayır. Razılaşma obyektləri - qiymətdəyişmə, təsir sferası, satış şərtləri, patentlərdən istifadə fəhlələrin

işə götürülməsi qaydaları, satış şərtləri). İqtisadi ədəbiyyatlarda bu mərhələni “ikinci müstəmləkələr dövrü” kimi də xarakterizə edirlər.

İkinci mərhələ 1916-1929-cu illəri əhatə edir. Həmin dövrdə çox saylı şaquli-inteqrasiya olunmuş strukturlar meydana çıxdı. Xammal hasilatına yönəldilmiş müəssisələr əvəzinə sənaye məhsullarının istehsalı dövrü başladı. Müstəmləkələr epoxası başa çatdı. XX əsrin birinci yarısında transmilli şirkətlərin filialları yerləşdiyi ölkələrdə olduqca güclü təsir göstərməyə başladılar (<https://global.hse.ru/data/2015/02/21/1090896290/17-23.pdf>, 2019)

Üçüncü mərhələ XX əsrin 60-70-ci illərini əhatə edir. Bu mərhələdə müxtəlif ölkələri və sahələri əhatə edən konqlomerat birləşmələrin meydana gəlməsi baş verdi. Çoxmillətli korporasiyalar formalaşdı.

Dördüncü mərhələ XX əsrin 80-90-cı illərini əhatə edir. Bu dövrdə konqlomeratlar o qədər də uğurlu fəaliyyət göstərə bilmədilər. Fond bazarlarının təsiri ilə şirkətlər baş verən proseslərə adaptasiya olmaq seçimi qarşısında qaldılar. İnvestisiya və innovasiyaların rolu kəskin sürətdə artmağa başladı.

Beşinci mərhələ, XXI əsrin əvvəlləri hesab edilir, bu mərhələdə regional inteqrasiya prosesləri Avropada, Şimali və Cənubi Amerikada, Asiyada transmilli şirkətlərin və transmilli bankların fəaliyyətinin təsiri ilə daha da güclənməyə başladı.

Altıncı mərhələ 2012-ildən başlayır və bu günə qədər davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə və praktikada müasir transmilli şirkətlərin institusional baxımdan formalaşması prosesi özü-özlüyündə dörd ardıcıl mərhələdən keçdiyi xüsusi olaraq qeyd olunur:

- Birinci mərhələdə o qədər də böyük olmayan şirkət təsis edilir, korporasiyanın sahibləri tam olaraq şirkətə nəzarət edirlər;
- İkinci mərhələ də işgüzar nəzarət korporasiya təşəkkül tapır, səhmlər paketinə nəzarət vasitəsi ilə bir qrup sahibkar faktiki olaraq şirkətə nəzarət edir;
- Üçüncü mərhələdə tam nəzarət korporasiyanın idarəetmə orqanlarına keçir;
- Dördüncü mərhələdə maliyyə və sənaye kapitalının birləşməsi baş verir, korporasiyanın inteqrasiyalı inkişafı reallaşır .

Müvafiq olaraq Transmilli şirkətlərin bir sıra xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Transmilli şirkətlərin fəaliyyəti universal xarakter daşıyır. Transmilli şirkətlər həm kommersant, həm investor, eyni zamanda yeni texnologiyanı yayan, beynəlxalq əmək miqrasiyasını stimullaşdıran strukturlar kimi, məhsulların istehsalı, satışı, ticarətə nəzarət edən, dünya və regional bazarlara təsir göstərən strukturlardır. Deyilənlərlə yanaşı transmilli şirkətlər inhisarçı birliklər kimi transmilləşmə proseslərinə yönverici təsir göstərirlər. Transmilli strukturlar nəyin bahasına olursa olsun mənfəət artımına deyil, istehsal və xidmətlərin həcmnin artırılması istiqamətində fəaliyyət göstərirlər (Əliyev A., Şəkəraliyev A., Dadaşov İ., 2003).

Transmilli şirkətlərin məqsədi və bu qədər geniş yayılmasının səbəbi həmin şirkətlərin çox saylı milli bazarlara nüfuz etməsi səyləri ilə bağlıdır. Transmilli şirkətlərin bütün müasir xarici iqtisadi fəaliyyəti bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- Elmi Tədqiqat Konstruktor İşləri Layihələri vasitəsi ilə elmi-texniki tərəqqiyə nail olunması və texnologiyaların bir hissəsinin resipient (qəbuledici) ölkələrə verilməsi;

- Beynəlxalq əmək bölgüsü çərçivəsində qloballaşma prosesinin dərinləşməsi;

- Yeni məhsul növlərinin yaradılması, istehsal güclərinin və investisiya potensialının artırılması ilə dünya təkrar istehsal proseslərinin sürətləndirilməsi, qəbuledici ölkələrdə yeni iş yerlərinin yaradılması;

- Rəqabət mübarizəsinin fəallaşdırılması

Müasir dünyada qloballaşmanın dərinləşməsi istehsal, xidmət, ticarət və bir sıra digər sahələri əhatə edir. Beynəlxalq ticarət və kapitalın hərəkəti yeni səviyyəyə daxil olması nəticəsində global arenada fəaliyyət göstərilməsinə meyilli şirkətlər getdikcə daha çox digər ölkələrdə (yəni öz ölkələri hüduqlarından kənarda) kommersiya, istehsal və bir sıra digər iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirməyə başlamışlar. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, TMS-ın ancaq bir qismi yaradıldıqları ölkələrdən tam olaraq ayrılmışdır. Bu gün ABŞ-ın IBM, Xerox, Hewlett-Packard və s. kimi şirkətləri xarici ölkələrdə daha çox məhsul satırlar (<https://www.barrons.com/articles/xerox-is-attempting-to-buy-hp-history-says-its-a-bad-idea-51575056923>, 2019).

XX əsrin sonlarından etibarən ABŞ-ın General Motors şirkətinin gəlirlərinin 70%-i xarici ölkələrdə aparılan ticarət-iqtisadi fəaliyyətlərindən əldə edilir.

UNCTAD World Investment Report metodologiyasına görə Transmilli korporasiyaların təsərrüfat fəaliyyəti üç formada həyata keçirilir (https://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/World_Investment_Report , 2019).

1. Xarici ölkələrdəki müəssisələrin səhmlərinin əldə edilməsi, yaxud satın alınması, nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak;
2. Birbaşa xarici investorun gəlirlərinin təkrar investisiyalasdırılması;
3. Şirkət daxili kreditlərin verilməsi və yaxud digər borc əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi .

Müvafiq olaraq dünyada iri transmilli şirkətlərin reytinginin nəzərdə keçirilməsi yerinə düşərdi. Sözügedən reyting siyahısının formalaşdırılması üçün dörd göstəricidən istifadə edilir: satış, mənfəət, aktivlər, bazar dəyəri. TMK-ların qiymətləndirilməsi və reytinglərin formalaşdırılması aşağıdakı formula əsasən aparılır:

Transmilliləşdirmə indeksi (TNI);

$$=1/3(A_i/A+R_i/R+S_i/S)*100\%,$$

Burada A_i – xarici aktivlər, A – ümumi aktivlər, R_i – xarici filiallarda satışın həcmi, R – satışın ümumi həcmi, S_i – Xarici ştat, S – ümumi ştatdır.

(GSI): Coğrafi yerləşmə indeksi – A_f – xarici filialların sayı, H – qəbuledcici ölkələr, A – filialların ümumi sayı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Forbes Global 2000 hər il nəhəng Transmilli Şirkətlərin siyahısını tərtib edir. Sonuncu 16-cı siyahıya dünyanın 60 ölkəsinin Transmilli şirkətləri daxil edilmişdir. Siyahıya görə məcmu halında şirkətlər 39,1 trilyon dollar satış həyata keçirmiş, 3,3 trilyon dollar mənfəət əldə etmiş, aktivlərinin dəyəri 189 trilyon dollar, kapitallaşması dəyəri 56,8 trilyon dollar olmuşdur. Bütün göstəricilər 2017-ci il ilə müqayisədə iki punkt, məcmu mənfəət 28% artmışdır. Çinin 291, ABŞ-ın 560 şirkəti daha yüksək mövqələrdə qərarlaşmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə ölkələrin coğrafi siyahısına 63 ölkə daxil edilmişdir. Reytingdə ən yüksək mövqe ABŞ-a -560 şirkət, Yaponiya 219, Çin-291, Böyük

Britaniya 92, Braziliya 19, Avstraliya 35 şirkət daxil edilmişdir (<http://privetstudent.com/kursovyye/ekonomika-kursovyye/4517-mesto-i-rol-transnacionalnyh-korporaciy-v-mirovoy-ekonomike.html>, 2019).

Müvafiq olaraq 2019-cu il üçün ölkələr üzrə coğrafi siyahıya 61 ölkə daxil edilmişdir. Bu siyahıda reyting üzrə ən yüksək mövqe ABŞ-a 575 şirkət, sonrakı yerlərdə Çin və Hon-Konq 309, Yaponiya 223 şirkətlə qərarlaşmışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2003-cü ildə Forbes Global 2000 siyahısını ilk dəfə dərc edərkən ABŞ 778, Çin və Hon-Konqun 43 şirkətlə yüksək yerlərdə qərarlaşmış ölkələr kimi təsbit olunmuşdular (<https://www.forbes.com/global2000/#722a4353335d>, 2019).

Göründüyü kimi, istehsal və kapitalın transmilliləşdirilməsi prosesləri öz ifadəsini transmilli korporasiyalarda tapmışdır. Həmin proseslər müasir dünyada iqtisadiyyatın qloballaşmasında aparıcı qüvvə rolunu oynayır. Eyni zamanda qloballaşma nəticəsində dövlətlərin bir-birindən qarşılıqlı asılılığı yaranır, yeni, millətlərin fəvqündə iqtisadi təsisatlar, qlobal korporasiyalar, transmilli idarəetmə strukturları yaranır. Dünyadakı mövcud nizam getikcə daha çox özünü iqtisadi qaydalar kimi büruzə verməyə başlayır. Qlobal iqtisadiyyat artıq hər yerdə imperativə çevrilir.

Ənənəvi idarəetmə və hökmranlıq üsulları hərbi-siyasi sferadan siyasi-iqtisad sferasına keçir. Nəticədə geosiyasi imperativlər geoiqtisadi imperativlərə çevrilir. Dünya təsərrüfatında bir neçə yüz iqtisadi nəhənglərin hegemonluğu ona gətirib çıxarır ki, dünya istehsalı və satışının əsas nisbətləri həmin şirkətlərin iqtisadi siyasətlərinin təsiri altında olur. Həmin təsirin mühüm aləti kimi bir neçə nəhəng şirkət arasında kapital qoyuluşu siyasətinin razılaşdırılmasıdır. Çünki onların həyata keçirdikləri siyasət faktiki olaraq dünya təsərrüfatının mühüm sahələrinin inkişafını müəyyənləşdirir.

Müasir transmilli korporasiyaların ikili xüsusiyyəti də mütləq qeyd edilməlidir. Sözügedən ikili xüsusiyyət ondan ibrətdir ki, korporasiyalar bir tərəfdən dünya iqtisadi məkanının liberallaşması və demokratikləşməsində maraqlıdırlar, digər tərəfdən azad bazar qanunları qlobal məşşabda transmilli şirkətlərdə işləmir. Orada faktiki olaraq plan iqtisadiyyatı reallaşdırılır, bazarın deyil, korporasiyanın

siyasətinə uyğun daxili qiymətlər təsbit olunur. Belə bir ziddiyyət qloballaşma prosesi üçün də xarakterikdir. Burada hərəkətverici qüvvə bir tərəfdən liberallaşma və beynəlmilləşdirmədirsə, digər tərəfdən iqtisadi təsir sferalarının bölüşdürülməsi və təkrar bölgüsü, dünyada yeni iqtisadi nizamın qurulması istəyi diqqəti cəlb edir.

Transmilli şirkətlərin fəaliyyəti onların təsis edildiyi ana vətənlərindəki dövlətin maraqları ilə bilavasitə bağlıdır. Transmilli şirkətlər təsis edildikləri dövlətin digər dövlətlərdəki mövqeyini gücləndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-dən çox korporasiyanın beynəlxalq arenada real və əhəmiyyətli dərəcədə nüfuzu vardır. Korporasiyaların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması şirkətlərin yaxın xarici ölkələrin milli bazarlarına daxil olması imkanının artması ilə bağlıdır.

Ölkələr TMK-ın milli bazarlara nüfuz etməsinin müsbət effektlərindən istifadə etməyə çalışırlar:

- Ölkələr arasında kommunikasiyanın inkişaf etməsi;
- Mədəni mübadilə və mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi;
- Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı;
- Resurslar uğrunda dövlətlər arasında rəqabətin güclənməsi;
- Dünya maliyyə və fond bazarının inkişafı;
- Şirkətlərin fəaliyyəti hesabına vergi daxilolmalarının artması;
- Əhəlinin məşğulluğunun artması;
- Xarici kapital axını;
- Bazarın prinsip etibarlı ilə yeni məhsul və xidmətlərlə təmin edilməsi

(Крейдич Т.В, 2010. – С. 209-214).

Qeyd etmək lazımdır ki, transmilliləşdirmənin neqativ təsirləri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünü büruzə verə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İnhisarlaşdırma;
2. İnstitusional əngəllər;
3. Zəif ölkələrin iqtisadiyyatının qismən məhv edilməsi;
4. İnnovasiyaların və yeni işlərin iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə saxlanılması;

5. Sektoral differensiallaşma;
6. Kiçik dövlətlərin suverenliyinə təhlükə;
7. Öz maraqlarının lobbiləşdirilməsi;
8. Gəlirlərin gizlədilməsi, qəbuledici ölkədən kapitalın çıxarılması;
9. Ekoloji təhlükə (Мельников А.Б., Снимщикова И.В., Лазгиев М.М, s. 128-135, 2014; Крейдич Т.В, s. 212, 2010.).

Yuxarıda göstərilən çox saylı neqativ amillərə baxmayaraq yenə də müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların transmilliləşməsi labüd proseslər kimi diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi, təsərrüfat fəaliyyətinin transmilliləşməsi dünya iqtisadiyyatının inkişaf proseslərində mühüm dominanta çevrilmişdir. Bütünlükdə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında Transmilli Şirkətlərin meydana gəlməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

- Milli dövlətlərin sərhədlərini aşan məhsuldar qüvvələrinin inkişafı əsasında istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi;

- Beynəlxalq məştblarda sabitlik və dayanıqlılığın saxlanılması və qorunması üçün kəskin rəqabətə davam gətirmək səyləri;

- Beynəlxalq ticarət sferasında çoxsaylı ticarət və siyasi əngəllərin aradan qaldırılması imkanları. Gömrük-tarif əngəllərinin aradan qaldırılması üçün TMK-lar ənənəvi ixrac əməliyyatları əvəzinə həmin əməliyyatları digər ölkələrin ərazilərindəki törəmə strukturlar vasitəsi ilə həyata keçirirlər.

- Transmilli şirkətlərin daha yüksək mənfəət əldə edilməsi meylləri.

Ümumiyyətlə isə, Transmilli şirkətlərin əlavə, daha yüksək mənfəət əldə etməsinə təsir göstərən bir sıra səbəblər vardır və bunlar əsasən ana şirkətlərin törəmə strukturlarının, filiallarının yerləşdiyi ölkələrdəki şəraitdən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- təbii resurslarla təmin olunma səviyyəsi və həmin resursların dəyəri;

- iş qüvvəsinin ixtisas hazırlığı və əmək haqqlarının ödənilməsi səviyyəsi;

- amortizasiya ödənişləri normaları;

- Antiinhisar və əmək qanunvericiliyi;

- Vergi ödənişləri səviyyəsi;

- Ekoloji standartlar;
- Valyuta sabitliyi və s.

Beləliklə transmilliləşmənin baş verməsinin əsas amilləri dünyanın aparıcı şirkətləri arasında rəqabət mübarizəsi, bu şirkətlər arasındakı münasibətlərdən bilavasitə asılıdır. Eyni zamanda transmilliləşdirmə yeni menecment və marketin üsullarının yayılmasına, həmçinin texnoloji transferlərinin sürətlə ötürülməsinə, qloballaşma proseslərinin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Deyilənlərlə yanaşı, transmilli kapitalın iqtisadi gücünün formalaşmasına, beynəlxalq oliqopoliyaların təşəkkül tapmasına səbəb olur (Abdullayev K.X., İllüseynov Q.S, 2011, 480 s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Transmilli Şirkətlər təbii xammal hasilatı, tikinti materialları, yanacaq və elektorenergetika, müasir texnikanın istehsalı, texnoloji biliklər, informasiya və qlobal informasiya şəbəkələri, silahlanma vasitələri və s. kimi bir çox sahələrdə liderlik edirlər. Eyni zamanda Transmilli şirkətlər və milli dövlətlər dünyada elmi-texniki tərəqqi proseslərinin əsas istiqamətləri üzrə bir-birini dəstəkləyir və gücləndirirlər. Ölkədə beynəlxalq transmilli şirkətlərin yaranması, həmin ölkənin iqtisadi gücünün artması, geosiyasi mövqelərinin də möhkəmlənməsi deməkdir. Milli dövlətlər transmilli şirkətlərin problemlərinin həlli istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirirlər. Buraya vergi güzəştləri, stimullaşdırıcı, təşviqedici və bir sıra digər tədbirlər daxildir.

Lakin bir vacib məsələ yenə də diqqətdən kənarda qalmamalıdır, müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda TMK-ların milli suverenlik üçün müəyyən təhdid mənbəyi olması ilə bağlı fikirlər səslənməkdədir (Голикова Ю.А. 2010. С. 125-128).

Milli hökumət rəhbərlikləri ilə TMK-lar arasında bəzən hüquqi çəkişmələrdə də diqqəti cəmləyir. Məsələn NAFTA-nın 11 fəslinə əsasən Amerika və Kanada TMK-ları ABŞ, Kanada, Meksika hökumətlərini onların hüquqlarını pozmaları ilə bağlı beynəlxalq məhkəmələrə çoxsaylı tələblər təqdim etmişlər (Карачонов В.Ю.).

Bu gün Transmilli şirkətlərin əllərindəki imkan və resurslar onların milli dövlətlərin çox asanlıqla fəvqündə dayanmasına şərait yaradır. Təbiidir ki, belə bir gerçəklik ciddi problemlər yarada bilər və həmin şirkətlərə ən azı milli dövlətlər hüddudlarında nəzarət problemini gündəmə gətirir.

1.2. Transmilli şirkətlərin problemləri, onların həllinin maliyyə aspektləri

Transmilli Şirkətlərin ən ciddi problemlərindən biri də xarici bazarlara adaptasiya olmaq problemidir. Bunun üçün korporasiyalar kifayət qədər vəsait sərf edir, ciddi səylər göstərilir. Bir sıra adaptasiya mexanizmlərindən istifadə edirlər. Adaptasiya mexanizmlərini təsnifat əlamətlərinə görə üç qrupa bölürlər: tətbiqi sferası; xarici mühitlə əlaqə; yenilik səviyyəsi.

Birinci əlamətə görə adaptasiya alətlərini öz növbəsində üç qrupa bölmək olar: maliyyə, iqtisadi, təşkilati-hüquqi.

Maliyyə alətləri maddi resurs axınının xarici ölkələrdə yerləşmiş korporasiyaya daxil olan şirkətlər arasında hərəkətini tənzimləyir. Pul kütləsinin beynəlxalq hərəkəti məşəbə ilə bağlı onlardan istifadə edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir, onların ayrı-ayrı ölkələrin və bütünlükdə beynəlxalq valyuta-kredit sisteminə adaptasiya olunması tələb olunur. Müasir dövrdə TMK-ların əsas xüsusiyyəti alətlərdən kompleks surətdə istifadə edilməsidir, çünki ayrı-ayrı ölkələrdəki şəraitdən asılı olaraq alətlərdən istifadə edilməsində seçim dəyişilə bilər. Burada ən önəmli məsələlərdən biri son nəticədə fəaliyyəti TMK-ya tabe olan şirkətdaxili maliyyə axınlarının tənzimlənməsidir. Burada çox tərəfli, mərkəzləşdirilmiş hesablamalar aparılır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edən alətlər qismində investisiyaların müxtəlif valyutalar üzrə şəxələndirilməsi, netting, azad pul kütləsi fondunun yaradılması, TMK şöbələrinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi, hecləşdirmə göstərilə bilər.

Törəmə strukturlarının mövcudluğu transmilli şirkətlərə öz azad pul kütləsi vəsaitlərinin bir ölkədən digərinə, əlverişli valyuta kursları şəraitində transfer etməyə imkan yaradır. Ancaq transmilli korporasiyaların valyuta kurslarındakı dəyişiklikləri öncədən bilmək imkanları yoxdur. Bu səbəbdən onlar valyutalar üzrə şəxələndirilmiş investisiya siyasəti həyata keçirirlər. Maliyyə resursları və aktivlərinin investisiyalaşdırılmasını bir neçə valyuta ilə qiymətləndirirlər. Bu işə iri itkilərdən qaçmağa imkan yaradır.

Ödəniş netinqindən istifadə edərək TMK-lar daxili pul kütləsi axınını minimallaşdırırlar. Mübadilə korporasiyaya daxil olan törəmə strukturlar arasında materiallar, detallar, hazır məhsullar və s. ilə aparılır.

İkitərəfli və çoxtərəfli nettingdən istifadə etmək olar. Azad pul vəsaitləri fondunun yaradılması pul aktivlərinin idarə edilməsinə xidmət edir və səmərəli maliyyə aləti kimi diqqəti cəlb edir. Belə olan halda burada söhbət törəmə şirkətlərdən pul köçürmələrindən gedir, həcmi minimal əməliyyat tələbatlarından yüksəkdir, mərkəzi idarə edilən və yaxud pul fonduna köçürülür. Bu əməliyyat kənar strukturlara borclanmaları, müvafiq olaraq borc faizlərinin azaldılmasına səbəb olur. Nəticədə investisiyaların rentabelliği də yüksəlir, korporasiyadaxili kreditləşmədə səmərəli adaptasiya aləti kimi göstərilə bilər. Korporasiyadaxili kreditləri ana şirkət, eyni zamanda törəmə strukturlar da verə bilər. Bu alət ölkənin maliyyə bazarlarında müxtəlif faiz dərəcələrindən istifadə edilməsinə əsasən qurulmuşdur. Deyilənlərlə yanaşı TMK törəmə şirkətinə əmtəə tədarükləri üzrə ödənişləri təxirə sala bilər, məhsul üçün ödənişləri sürətləndirə bilər. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, törəmə şirkət müəyyən vaxt ərzində ana şirkətin vəsaitlərindən istifadə etmək imkanı qazanır, qısamüddətli əmtəə kreditinin verilməsi ilə eyni məzmun daşıyır. Eyni zamanda TMK valyuta qeyri-sabitliyi və valyuta kurslarındakı qəfil dəyişikliklərdən özünü qoruya bilər.

Yuxarıda göstərilən maliyyə alətlərindən kompleks halda istifadə edilməsi pul vəsaitlərinin transmilli səfərbər olunması sisteminin formalaşmasından xəbər verir. Həmin sistem pul vəsaitlərinin cari kurslarını izləyir, toplanılmış informasiya TMS-da qarşılıqlı ödəniş sisteminin yaradılması üçün istifadə edilə bilər, qısamüddətli borcların daha səmərəli alınması üçün də yararlıdır.

Şübhəsiz mühüm adaptasiya alətlərindən biri kimi hecləşdirmədə qeyd olunmalıdır. Realist transmilli strategiyasının hazırlanması üçün transmilli şirkətlər əməliyyatlar apardıqları hər valyuta ilə bağlı riskin səviyyəsini proqnozlaşdırır. Ölçmələrdə mühüm məqam valyuta kurslarının proqnozlaşdırılması ilə bağlıdır. Menecerlər bu və ya digər valyutanın kursunun müəyyən vaxt ərzində dəyişməsi diapozonunu müəyyənləşdirir. Müasir dövrdə valyuta risklərinin idarə edilməsi

üçün bir sıra kompüter paketlərindən istifadə edilir: Risk Metries, Kondor+, Risk Manager. Həmin program paketləri valyuta risklərinin idarəedilməsi və qərar qəbul edilməsi proseslərini sürətləndirir.

Heccləşdirmə strategiyasında valyuta risklərinin idarə edilməsi hər hansı bir sığorta növündən istifadə edilməsi ilə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə TMS-lər valyuta risklərinin heccləşdirilməsi üçün bir sıra müqavilə imkanlarından istifadə edirlər: fyuçers valyuta müqavilələri; valyuta opsiyonları.

Valyuta fyuçersləri bazarında heccer-fyuçers müqaviləsinin alıcısı-bazarda valyuta kurslarının yüksəlməsi halında o, həmin valyutanı daha əlverişli qiymətlərlə ala bilər. Həmin qiymətlər fyuçers sazişinin bağlandığı vaxtın qiymətləridir. Beləliklə, nağd vəsaitlərdəki itkilər fyuçers valyuta bazarında kompensasiya olunur. “Spot” bazarındakı valyuta kursu fyuçers bazarındakı kursa yaxınlaşdırılır. Həmin alətin tətbiqi ilə valyuta riskləri minimallaşdırılır.

Digər mühüm maliyyə adaptasiyası aləti kimi TMS-lər Ödəniş Sənədlərinin Elektron Ötürülməsinin Beynəlxalq Sistemindən - SWIFT-dən istifadə edirlər.

Beynəlxalq banklararası Telekommunikasiya şəbəkəsi standartlaşdırılmış formatlardan istifadə edərək nağdsız hesablaşmaları həyata keçirir.

SWIFT şəbəkəsi 192 ölkədə 7000-dən yuxarı bank və broker şirkətlərini əhatə edir, dünyada hər gün 5 trilyon dollar həcmində 5 milyon sazişi həyata keçirir. Onun missiyası standart formaları sürətlə göndərərək öz üzvlərinə kompüterlərdən istifadə edərək avtomatik olaraq informasiyanı təhlil etməyə imkan yaradır.

SWIFT bütün ödəniş formalarını, o cümlədən xarici valyutalarla sazişləri həyata keçirir .

Vergilərlə bağlı problemlər: Transmilli Şirkətlər fəal surətdə yaradıldığı və həmin şirkətlərin törəmə strukturlarının yerləşdiyi ölkələrin maliyyə, təbii, əmək, intellektual resurslarından istifadə edərək, bu ölkələrin bazarlarından öz məhsullarının reallaşdırılması üçün fəal surətdə istifadə edirlər. Əksər hallarda bu ölkələrdən kapitalın vergilərin tutulmadığı ərazilərə köçürülməsini təşkil edirlər. Bununla da vergi ödənişlərini minimuma endirməyə çalışırlar. Beynəlxalq

sahibkarlıq forması kimi Transmilli Şirkətlər –beynəlxalq izafi dəyər istehsalına və onun dünya bazarlarına əmtəə və kapital formasında daşınması ilə reallaşdırılmasına əsaslanır. İndiki dövrdə dünyada 60 min əsas şirkətlər, 500 mindən yuxarı törəmə strukturlar mövcuddur. Transmilli Şirkətlərin ödədikləri vergilərin faktiki gəlirlərinin 5%-dən az hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, transmilli şirkətlərin gəlirlərinin 80%-dən çoxu vergi yükündən azaddır. HM Revenue & Customs məlumatlarına görə ödənilməyən vergilərin ümumi məbləği 32 milyard funt sterlinqə çatmışdır.

Transmilli Şirkətlərin maliyyə siyasəti onların vergi konsepsiyalarının əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Transmilli Şirkətlərin vergi siyasəti və vergi planlaşdırmasının konseptual əsaslarını vergi yükünün ana şirkətlər və törəmə şirkətlər arasında bölgüsünün həyata keçirilməsidir.

Transmilli şirkətlərin vergi siyasətinin əsas aləti istənilən beynəlxalq strukturda fəaliyyət göstərən daxili bazarla sıx bağlıdır. Burada təsərrüfat əməliyyatları formal olaraq bazar əməliyyatları hesab edilir, müqavilələr üzrə alğı-satqı, tədarük əməliyyatları həyata keçirilir. Faktiki olaraq isə pul vəsaitləri və xidmətlərin hərəkəti şirkətin nəzarət etdiyi bir qrupun həddləri çərçivəsində həyata keçirilir. Bu şirkətlər öz transmilli strukturlarından və törəmə strukturların yerləşdiyi ölkələrin milli qanunvericiliyindən istifadə edərək qrupdaxili bazar formalaşdırır, bununla da resursların, ilk növbədə maliyyə resursları ilə manevrlər həyata keçirir. Məqsəd kapital və vergi yükünün üç əsas fəaliyyət zonası arasında təkrar bölgüsünün aparılmasıdır: əsas şirkətin yerləşdiyi ölkə, törəmə strukturlarının yerləşdiyi ölkələr və vergi limanları arasında. Burada Transmilli Şirkətlərin strukturunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq maliyyə və vergi yükünün təkrar bölgüsü iki əsas konseptual yanaşmaya görə reallaşdırılır: Əsas şirkətlərin yerləşdiyi ölkələrin xeyrinə təkrar bölgünün aparılması həyata keçirilir. Bu yanaşma dövlətin və Transmilli şirkətlərin iştirakı ilə qurulan şirkətlər üçün xarakterikdir; digəri təkrar bölgünün vergi limanlarının xeyrinə həyata keçirilməsi, belə bir bölgü Transmilli Şirkətlərin özəl və müstəqil kapital ilə sıx tərəfdaşlığı şəraitində həyata keçirilir. Transmilli Şirkətlər vergi sistemlərinin müstəsna dərəcədə milli xarakter

daşımından istifadə edirlər. Burada beynəlxalq təsirlər səthi xarakter daşıyır və əsasən ikiqat vergiqoyma ilə bağlı məsələlərin həllində, həmçinin vergi və hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin uzlaşdırılmasında istifadə edilir. Prinsip etibarını ilə beynəlxalq vergi sistemi mövcud deyildir. Belə bir vəziyyət isə Transmilli Şirkətlərə vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində əlverişli mövqe qazanmağa imkan yaradır.

İkincisi Transmilli Şirkət daxili bazarı şaxələndirilmiş və yalançı kontrakt sistemi əsasında qurur, belə bir vəziyyət həmin şirkətlərə qiymətləri tənzimləməyə və təsbit etməyə, resursların təkrar bölgüsünü, maliyyə resursları axınını istədikləri kimi istiqamətləndirməyə imkan yaradır. Transmilli şirkətlər tərəfindən daxili bazarda tətbiq edilən əsas mexanizmlər transferat qiymətdoyması; kredit alətləri və borclar sistemi; intellektual mülkiyyətin bölgüsü-lisensiyalar üçün ödənişlər; əmtəə tədarükü və xidmətlərin göstərilməsində qruplar daxilində spesifik şərtlərdir; vergi limanlarından istifadə edilməsi gerçəkləşdirilir.

Praktika göstərir ki, indiki dövrdə Transmilli Şirkətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində ən geniş yayılmış üsul əsas və törəmə strukturların yerləşdiyi ölkələr arasında müqavilənin bağlanmasıdır. Bu gün heç bir ölkə bütünlükdə tam olaraq Transmilli Şirkətlərin fəaliyyətinə nəzarət edə bilmir. Beləliklə indiki dövrdə transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi bütün ölkələrin birlikdə sıx əməkdaşlıq etməsini tələb edir.

Təhlillər göstərir ki, Transmilli Şirkətlərin iqtisadiyyata təsiri durmadan artacaqdır. Transmilli Şirkətlərin nəzarət etdikləri resursların daha da təmərküzləşməsi, onların iqtisadi və siyasi nüfuzlarının artacağı gözlənilir. Bu problemin həll edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurəti hiss olunur.

- Ana və törəmə strukturların yerləşdiyi ölkələr arasında müvafiq idarəetmə və dövlət nəzarəti strukturları, vergi orqanları arasında sıx əməkdaşlıqların qurulması;

- Transmilli şirkətlərin beynəlxalq qeydiyyatı prosedurlarının təsbiti;

- Bütün növ transmilli şirkətlər üçün vergi nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

Vergi uçotu və nəzarətində iri şirkətlərə xüsusi tələblərin qoyulması və s. qeyd edilə bilər (<https://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=218&type=news&p=3&newsid=2398> , 2019).

Digər problemlər: Transmilli şirkətlər bir tərəfdən dövlətin inkişaf etməsi üçün müəyyən imkanlar yaratsalar da, digər tərəfdən onların dövlətlərdən daha çox nüfuz qazanması bir çox siyasi, iqtisadi və sosial problemlər meydana çıxarır. Belə bir kontekstdə onların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məsələsinin necə həll edilməsi məsələsi meydana çıxır. Hər bir ölkə öz qanunvericiliyi və inzibati tədbirləri vasitəsi ilə transmilli şirkətlərə təsir göstərməyə çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir təsir ancaq həmin dövlətlərin sərhədləri hüduqlarına müəyyən dərəcədə mümkündür və o halda göstərilə bilər ki, həmin ölkə ərazisində transmilli şirkətin qərarqahı yerləşmişdir. Lakin transmilli şirkətlərin spesifik təbiətləri vardır, vahid hüquqi subyekt olmayıb, hüquqi baxımdan onlarla müstəqil subyektlərdən təşkil olunmuşdur. Transmilli şirkətlərin arsenalında xüsusi mütəxəssis heyətləri vardır ki, onlar vergilərin azaldılması istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Bu səbəbdən də dövlət institutlarının transmilli şirkətlərin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi məsələlərində mövqelərinin gücləndirilməsi barəsində düşünülməsi tələb olunur.

Transmilli şirkətlər həmçinin ölkənin siyasi həyatına da öz təsirlərini göstərirlər. Ümumiyyətlə, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti ilə bağlı milli kodekslərin də yaradılması gündəmə gəlir. Baxmayaraq ki, həmin şirkətlər ölkənin təsərrüfat və maliyyə sferasının sabitləşməsinə müsbət təsir göstərirlər, bəzən də onların əsas məqsədlərinin mənfəət olması səbəbindən milli bazarılarda inhisarçı kimi çıxış edərək, fəaliyyətləri ilə neqativ təsirlər də göstərə bilirlər. Bu səbəbdən də müasir qloballaşma şəraitində transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin milli sərhədlər hüduqlarında tənzimlənməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir .

II FƏSİL. TRANSMİLLİ BANKLARIN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

2.1. Transmilli Bankların mahiyyəti, fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri, istiqamət və təmayülləri

Müasir Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında transmilli bankların mahiyyəti aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur: Transmilli bank dedikdə kapitalın beynəlxalq təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin elə bir səviyyəyə yüksəlməsi tutulur ki, bu səviyyədə sənaye kapitalı ilə bank kapitalı birləşərək dünya borc kapitalı və kredit-maliyyə xidmətləri bazarının iqtisadi bölməsində onların real iştirak gerçəkləşdirilir (Abdullayev K.X., İllüseynov Q.S, 2011; s.473).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Transmilli Banklar dünya təsərrüfat sisteminin subyektləridir, qloballaşma dövrünün artan imkanlarından istifadə edərək yeni bank və maliyyə xidmətləri bazarlarının mənimsənilməsi məqsədi ilə beynəlxalq fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Bütün bunlar isə öz növbəsində təsərrüfat əlaqələrinin, maliyyə-bank fəaliyyətinin beynəlmilləlləşməsi, milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmasına səbəb olur.

Eyni zamanda daha geniş yayılmış məzmununda bu anlayış altında bir neçə ölkədə əməliyyatlar həyata keçirən banklar nəzərdə tutulur. Bəzən də transmilli bank anlayışını “xarici bank”, “beynəlxalq bank” anlayışları ilə əvəz edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq banklar birbaşa investisiyalar həyata keçirirlər (foreign direct investment), digər ölkələrdə fiziki varlıqları mövcud deyildir. Lakin transmilli bankların əməliyyatları həmin bankların müxtəlif formada fiziki mövcudiyyətini tələb edir: filiallar, müştərək müəssisələr, strateji tərəfdaşlıq və s. Filiallar törəmə strukturlar kimi ana bankların ayrılmaz tərkib hissəsidir, filialların öz kapitalı yoxdur.

Göründüyü kimi, transmilli kapital hər şeydən öncə transmilli şirkətlər və transmilli banklarla təmsil olunmuşdur. İqtisadi ədəbiyyatlarda TMB-lərlə bağlı iki fikir diqqəti cəlb edir. Bir qism mütəxəssislər Hans-Ulrix Deriqlə həmfikirdirlər. Burada transmilli bank beynəlxalq inteqrasiyada yüksək səviyyəyə çatmış

beynəlxalq bank strukturu kimi, özünün xarici ölkələrdəki filialları və törəmə strukturları vasitəsi ilə kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi, borc kapitalı və maliyyə-kredit xidmətləri sferasında fəaliyyət göstərən banklar kimi xarakterizə edilir .

Transmilli banklar faktiki olaraq Transmilli Korporasiyaların maliyyə axınlarını müşayiət edirlər. Beləliklə, Transmilli Korporasiyalara xidmət edən iri banklar dünya maliyyə bazarlarında əməliyyatlar aparmağa məcburdurlar, bunun üçün isə onlar xarici ölkələrdə filiallar, törəmə strukturları yaratmağa məcbudurlar.

Transmilli banklar transmilli korporasiyaların müxtəlif növlərindən biri kimi bank sferasında fəaliyyət göstərir. Transmilli Banklar sərhəd tanımadan bütün dünyada fəaliyyət göstərilir. Onlar dövlətlər arasında maliyyə və valyuta əlaqələrinə nəzarət edirlər, sərəncamlarında nəhəng aktivlər vardır. Beynəlxalq kapital bazarının sürətli inkişafı, həmçinin təklif edilən bank əməliyyatlarının genişlənməsi xarici ölkələrdə bank filialları və törəmə təşkilatlarının yaranmasına səbəb oldu. Bütün bunlar isə öz növbəsində bank kapitalı ilə digər ölkələrin əlaqələrinin güclənməsinə səbəb oldu. Bankların xarici ölkələrdəki şəbəkələrinin sürətlə artmasına dövlət dəstəyi də öz təsirini göstərdi. Belə bir dəstək olmadan banklar həmin inkişaf səviyyəsinə nail ola bilməzdilər (Андропова, Н.Э., 2014. – С. 14–16.).

Ümumiyyətlə, transmilli banklar universal bank komplekslərinə transformasiya olmuşlar və istehlakçılara universal bank xidmətləri göstərilir. Transmilli bankların fəaliyyətinin əsas ideyası bank üçün ən əlverişli olan yerlərdə pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və həmin pulların daha çox mənfəət gətirdiyi yerlərə köçürülməsidir. Məlumdur ki, dünya valyuta sistemində daima tərəddüdlər müşahidə edilir. Bu səbəbdən də banklar öz resurslarına nəzarət etməli olurlar, resurslarını bir bölmədən digərinə köçürürlər, bir valyutadan digərinə çevirirlər. Belə əməliyyatlar banklara resursları nəinki devalvasiyadan qorumağa, eyni zamanda əlverişli spekulyativ əməliyyatları da həyata keçirməyə imkan yaradır.

Bütünlükdə transmilli banklar - iri kredit-maliyyə müəssisələridir, nümayəndəliklər, filiallar, şöbələrdən ibarət geniş şəbəkələri mövuddur. TMB-lər

borc kapitalının beynəlxalq hərəkətinin əsas vasitəçisidir, dünya bazarlarında valyuta və kredit əməliyyatlarına nəzarət edirlər. Belə bankların fəaliyyəti üçün beynəlxalq əməliyyatların aparılması xarakterikdir. Əsas müştəriləri transmilli korporasiyalar, xarici ölkələrin təmsilçiləri, dövlət institutları, beynəlxalq təşkilatlardır .

Transmilli bankların beynəlxalq fəaliyyətlərinin bir sıra xüsusiyyətləri formalaşmışdır:

- Transmilli bank maliyyə resurslarının sahibləri və investorlarla beynəlxalq biznesi həyata keçirənlər arasında əsas və iri vasitəçidir;
- Transmilli şirkət maliyyə resurslarının öz sahiblərindən həmin resurslardan istifadə edənlərə doğru hərəkəti və formasını müəyyən edən əsas tərəfdir.
- Transmilli şirkət beynəlxalq ödənişlərin həyata keçirilməsində əsas və universal halqadır;
- Transmilli bank yüksək etibarlılıq səviyyəsində iri həcmlərdə investisiya qoyuluşları mənbəyidir;

Müvafiq olaraq Transmilli Bankları bəzi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı:

TMB-lərin fəaliyyətinin universallığı müştəriyə praktiki olaraq bank tərəfindən göstərilən istənilən maliyyə xidmətlərindən istifadə edilməsinə imkan yaradır.

Eyni zamanda TMB-lərin bütün dünyada filial şəbəkələrinin geniş yayılması və informasiya texnologiyalarının yeniliklərindən istifadə edilməsi bankların yerinə yetirdiyi əməliyyatlara beynəlxalq xarakter verir.

Yeni maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi imkanlarının əldə edilməsi maliyyə bazarında kəskin rəqabət şəraitində baş verir. Burada iştirakçılar təkcə bank institutları deyil, eyni zamanda qeyri-bank institutları, investisiya fondları, pensiya fondları, özəl pensiya fondları, maliyyə-konsultasiya şirkətləridir. TMB-lər bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində öz müştərilərinə yüksək təminatlar verirlər.

Bank tərəfindən maliyyə münasibətlərinin qurulması üçün nəzərdə tutulan müştərilər ətraflı olaraq araşdırılır. Filialların və yaxud törəmə strukturlarının yerləşdirilməsi və genişləndirilməsi zamanı bank tərəfindən etibarlı ölkə siyasəti

həyata keçirilir. Belə olan təqdirdə sözügedən maliyyə strukturlarının yerləşdirilməsində siyasi və iqtisadi risklərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir .

Transmilli banklar aşağıdakı əsas maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirirlər.

- *depozit əməliyyatları* (yatırım və əmanətlərin qəbulu). Həmin əməliyyat bütün səviyyələrdəki banklar üçün xarakterikdir. Transmilli banklar müştərilərə depozit məhsullarının seçilməsində mütləq səviyyədə çeviklik təklif edirlər (müştərilərin depozit valyutasının dönərliyi imkanını).

- *kredit əməliyyatları*- Hal-hazırda TMB-lər dünyada sənaye şirkətlərini bütün xarici kreditlərinin 45%-i ilə təmin edirlər. Kreditlər verilərkən banklar bir sıra amilləri nəzərə alırlar. Əsas amil ölkədə sabit siyasi və iqtisadi vəziyyətin bərqərar olması hesab olunur.

Hesablaşma və ödəniş əməliyyatları iri bank biznesində aşağıdakı formalarda həyata keçirilir. Bu əməliyyatların TMB-lərdə fərqli xüsusiyyəti eyni zamanda bir neçə valyutalarda əməliyyatların keçirilməsidir. Əvvəllər banklar valyuta bazarında vasitəçi kimi çıxış edirdilər, müştərinin tapşırığı ilə valyutanı alıb-satırdılar, indi isə banklar ölkələr arasında ödəniş və hesablaşma sisteminin tamhüquqlu iştirakçılarıdır (H.H. Мартыненко, О.М. Маркова, О.С. Рудакова, Н.В. Сергеева. – М.: Юрайт, 2015. – 612 с.).

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditlərin verilməsi TMB-lərin əsas gəlir mənbəyidir, gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi kredit əməliyyatlarından gəlir. TMB-lər vasitəsi ilə müxtəlif ölkələrin ayrı-ayrı sahələri arasında kapitalın azad hərəkəti imkanı reallaşdırılır. Müxtəlif ölkələrdəki iqtisadi şəraiti nəzərə alaraq banklar öz kredit siyasətlərini daha perspektivli sahələrə yönəldirlər.

Avadanlığın, elmi-texniki vasitələrin, nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsi, müəssisələrin tikinti işlərinə yatırımları və s. kimi iri vəsait tutumlu əməliyyatların yerinə yetirilməsində transmilli banklar mühüm rol oynayırlar. Bankların vəsaitləri uzunmüddətli kredit obyektinə kimi çıxış edir. Adətən həmin borcların verilməsi iri və orta müəssisələr üçün daha əlverişli hesab olunur. Burada söhbət kapital qoyuluşlarının xarici maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsindən gedir.

Uzunmüddətli bank kreditləri əsas fondların yaradılmasının maliyyələşdirilməsi üçün sərf edilir.

Qısamüddətli borclar isə banklar tərəfindən müəssisələrə dövriyyə kapitalının formalaşdırılması üçün verilir. Belə bir əməliyyat növü ilə yüngül və yeyinti sənayesi, pərakəndə ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr kreditləşdirilir. Belə bir kreditləşmədə borcalan tərəfin ödəniş qabiliyyəti və bazardakı faiz dərəcələrində tərəddüdlərlə bağlı riski diqqəti cəlb edir. Belə kreditləşmə növünə adətən aşağıdakıları aid edirlər: kredit xəttləri, overdraftlar (həddindən artıq məsrəflər), dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması ilə bağlı kreditlər, istehsal edilən məhsulun girov qoyulması altında kreditlər.

TMB-lər kredit siyasətlərini müştəri tələbatının ən yüksək səviyyədə təmin olunmasına, digər tərəfdən sabit gəlirin əldə edilməsi məqsədlərinə nail olunmasına yönəldirlər. TMB-lərin ölkələrin bazarlarında iştirakı bir sıra təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirilir: nümayəndəlik, filial, törəmə təşkilati.

Nümayəndəlik - xarici şöbələrin ən sadə formasıdır, bankın əməliyyat şöbəsi deyildir, məsləhət funksiyalarını həyata keçirir, ana bankın transsərhəd xidmətlərinin göstərilməsi üçün müştəri cəlb edir. Adətən nümayəndəlik qeyri-rezidentlərdir, onların yardımı tənzimləyici orqanların sərt rəqlamentləşdirmələrini tələb etmir.

Filiallar müstəqil hüquqi halqa deyildir, müvafiq olaraq onun fəaliyyəti üçün məsuliyyət əsas bank üzərinə düşür. Filial tam olaraq ana bankın təbəçiliyindədir, filial bank əməliyyatları yerinə yetirir, filial həmçinin qeyri-rezidentdir, ona ərazisində yerləşdiyi ölkənin qanunvericilik tələbləri aid edilir.

TMB ekspansiyalarının üçüncü forması törəmə təşkilatlardır. Törəmə banklar hüquqi cəhətdən müstəqil təsisatlardır, onların yaradılması yerləşdiyi ölkələrin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir, fəaliyyət rejimləri yerli banklara analoji olaraq təşkil edilir. Ana bank törəmə təşkilatlar üçün məsuliyyət daşıyır. Törəmə banklar sıfırdan yaradıla bilər, bütün bunlar isə mövcud bankların səhmlər paketini almaları ilə də mümkündür.

Ölkənin maliyyə bazarlarında ana banklar öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra törəmə banklar əsas bankın brendi altında onun nüfuzundan istifadə edərək fəaliyyət göstərirlər. Maliyyə bazarlarında TMB-lər törəmə təşkilatları kimi təmsil olunmuşlar. Transmilli banklar kapitalın beynəlxalq hərəkətində fəal iştirak edirlər. Masştablı qloballaşmada mühüm və müəyyənəddici rol oynayrlar. Deyilənlərlə yanaşı onlar kredit risklərini müəyyənləşdirir, böhran proseslərinin, tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması və dünya masştabında iqtisadiyyatın optimallaşdırmanın yaradılmasında iştirak edirlər (Харитоновa, В.Н., 2012, С. 32–39).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə transmilli bankların fəaliyyətindəki bir sıra təmayüllər diqqəti cəlb edir. Bütünn bunlar XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeni keyfiyyət məzmunlu, qlobal şirkətlər formalaşması və dar çərçivədə ixtisaslaşdırılmış şirkətlər meydana gəlməsi, həmçinin xarici ölkələrin bir-biri ilə birləşməsi, dövlət müəssisələri bazasında transmilli şirkətlərin yaranması və s. kimi proseslərlə bilavasitə bağlıdır (Ромашкин Т.В, 2016, с.36). Nəzərə almaq lazımdır ki, transmilliləşmə prosesi istehsal sferası hüdudlarından kənara çıxaraq yeni-yeni təsərrüfat-iqtisadi sahələrini də əhatə etməyə başladı. Burada diqqəti cəlb edən proseslər qismində maliyyə qloballaşması prosesləri qeyd edilməlidir. Artıq XXI əsrin əvvəllərindən dünyada üç region, transmilli bankların yerləşdiyi regionlara çevrildi. Bunlar ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiyadır. Dünyada maliyyə qloballaşması həmçinin müvafiq beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin formalaşması ilə də müşaiyət olundu. Bunlar ABŞ-da Nyu-York, Qərbi Avropada London (Böyük Britaniya), Paris (Fransa), Sürix (İsveçrə), Lüksemburq, Frankfurt (Almaniya), Tokiyo (Yaponiya) şəhərləridir. Deyilənlərlə yanaşı bir sıra maliyyə mərkəzləri də mövcuddur: Çikaqo (ABŞ), Bazel (İsveçrə), Amsterdam (Niderland), Vyana (Avstriya), Honkonq, Tayvan (ÇXR), Seul (Koreya Respublikası), Sidney (Avstraliya), Keyptaun (CAR), San-Paulu (Braziliya), Ər-Riyad (Səudiyyə Ərəbistanı). Bütünlükdə XXI əsrin əvvəllərində dünyada 20-dən çox iri maliyyə mərkəzləri formalaşmışdır. Həmin mərkəzlərin minlərlə filialları və şöbələri digər ölkələrdə fəaliyyət göstərməkdədir .

Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri beynəlxalq bazar mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir, dünya maliyyə axınının idarə edilməsinə xidmət edir.

Qloballaşma proseslərində xüsusi ilə də maliyyə kapitalının təmərküzləşməsi şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artmasının mühüm amillərindən biri Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzinin yaranmasıdır. Milli maliyyə bazarının digər beynəlxalq mərkəzlərin alternativini kimi inkişafı yaxın 15-20 ilin perspektivi kimi gözlənilir. Burada transmilli banklar maliyyə qloballaşmasının əsas iştirakçılarıdır.

Belə bir kontekstdə xüsusi olaraq qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, maliyyə qloballaşması bir sıra təmayülləri ilə diqqəti cəlb edir. Hər şeydən öncə nəzərə almaq lazımdır ki, müasir maliyyə bazarının əsas iştirakçıları mərkəzi banklar, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, transmilli banklar, transmilli korporasiyalar və qeyri-bank maliyyə təşkilatlarıdır. Lakin əsas rol və mövqelər bazarda transmilli banklara aiddir. Transmilli bankların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılarının tələbatlarını təmin etmək imkanları vardır. Bütünlükdə maliyyə qloballaşması prosesi mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən global iqtisadi inkişafa təsir göstərir, digər tərəfdən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə risklərini yüksəldir. Sözügedən proseslərin həm pozitiv həm də neqativ tərəfləri vardır.

Dünya iqtisadiyyatı və maliyyəsində qloballaşma prosesinin pozitiv nəticələri kimi aşağıdakıların qeyd edilməsi məqsədəuyğun olardı:

- beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi. Belə bir şəraitdə vəsait və resursların daha səmərəli bölgüsü həyata keçirilir, son nəticədə insanların həyata səviyyəsi yüksəlir, həyati əhəmiyyət daşıyan perspektivləri genişlənir;
- istehsalın məhsullarına qənaət, potensial olaraq məsrəflərin ixtisarına, qiymətlərin azaldılmasına, müvafiq olaraq davamlı iqtisadi artıma səbəb olur;
- qarşılıqlı fayda əsasında tərəflər azad ticarətdən faydalanırlar;
- yeni texnologiyaların daha da inkişafını stimullaşdıran rəqabətin güclənməsi diqqəti cəlb edir. Belə bir şəraitdə birbaşa investisiyaların artım tempi dünya ticarətinin artım tempini bir qədər üstələyir, bu isə öz növbəsində sənaye

texnologiyalarının transferatında, transmilli şirkətlərin yaranmasında mühüm amil rolunu oynayaraq milli iqtisadiyyatlara bilavasitə təsir göstərir;

- dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesləri eyni zamanda istehlakçılar üçün də sərfəlidir, çünki rəqabət istehlakçılara seçim imkanı yaradır, qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur;

- əhəmiyyətli həcməldə maliyyə resurslarının səfərbər olunması imkanın yaranması, bazarların kəmiyyətinin artması kontekstində daha geniş həcməldə maliyyə alətlərindən istifadə edilməsinə zəmin yaradır;

- bütün bəşəriyyətin həll etməli olduğu problemlərin həllinə imkanın yaranması-hər şeydən öncə ekoloji problemlərə diqqət artır, real tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaranır. Beynəlxalq ictimaiyyətin səylərinin birləşdirilməsi, resursların konsolidasiyası (birləşdirilməsi), müxtəlif sferalarda fəaliyyətlərin uzlaşdırılması mümkün olur;

- İnvestisiyaların səmərəli və rəşional istifadəsi və bölgəsi reallaşdırılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr kapital bazarına çıxış etmək imkanı əldə edirlər, eyni zamanda investorlar öz ölkələri hüdudlarından kənarda vəsaitlərinin sərfəli tətbiq edilməsi imkanı əldə edirlər;

- İqtisadi əlaqələrin texnoloji təminatlarının təkmilləşdirilməsi gerçəkləşdirilir.

Dünya iqtisadiyyatı və maliyyəşində qloballaşmanın neqativ təsirləri qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

- Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mövqelərinin möhkəmlənməsi, onların əsas üstünlükləri qazanması gəlirlərin qütbləşməsinə səbəb olur. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi müasir beynəlxalq əmək bölgəsi şəraitində dünya dövlətlərini metropoliya və periferiya ölkələrinə bölünməsi prosesinin də dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

- Transmilli bankların fəal surətdə təsir göstərdikləri kapitalın qloballaşması bir qütblü dünyanın formalaşmasının təməlinin qurulmasına səbəb olur. Bütün bəşəriyyət hüdudlarında ictimai sərvətin bölgəsi deyil, onun postindustrial dövlətlərdə təmərküzləşməsinə səbəb olur;

- Kapitalın akkumulyasiyası isə TMK-ların fəaliyyəti hesabına baş verir.

-Ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadiyyata nəzarət müasir hökumətlərdən, o cümlədən hətta güclü dövlətlərdən Transmilli Korporasiyalara və yaxud beynəlxalq təşkilatlara keçir;

-Maliyyə sferasında sabitliyin pozulması, potensial regional və yaxud qlobal qeyri-sabitlik dünya səviyyəsində milli iqtisadiyyatların bir-biri ilə sıx bağlı olmasından qaynaqlanır. Bu səbəbən də hətta lokal iqtisadi tərəddüdlər və yaxud böhranlar böyüyərək regional və qlobal iqtisadi böhranlara çevrilə bilər.

- Beynəlxalq investisiya axınları arasında tarazlığın pozulması mütəmadi olaraq baş verir. Ölkələrin investisiya cəlbediciliyi maliyyə bazarlarının vəziyyətindən, iqtisadi konyunkturadan və bir sıra amillərdən asılıdır. Həmin amillərin neqativ təsirlərinin pozitiv məcraya yönəldilməsi çox böyük resurs və səylər tələb edir. Lakin bütün bunlar maliyyə qloballaşmasının bank sistemlərinə təsirinin bütün effektlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Belə bir kontekstdə bir daha xüsusi olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, XX əsrin sonlarında milli iqtisadi sistemlər arasında həddudların aradan qalxması, milli texniki-iqtisadi potensiallar arasında mövcud rəqabət daha da kəskinləşdi. Belə bir vəziyyət eyni zamanda qloballaşma proseslərinin də dərinləşməsi, getdikcə daha çox arealda yayılması ilə müşayiət olundu. Qloballaşma təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin yeni mərhələsidir, özünün kəmiyyət və keyfiyyət məzmunu ilə əvvəlki proseslərdən seçilir. Belə bir xüsusiyyətlərdən biri kimi istehsal və kapitalın beynəlmilləşdirilməsi göstərilə bilər. Sözügedən prosesin yeni səviyyədə institutionallaşdırılmış forması isə Transmilli Korporasiyalar və bank sektorunda Transmilli Banklardır. Göründüyü kimi, TMK və TMB-lər dünya təsərrüfatının yeni subyektləri mövcud ənənəvi bazarların həddudlarından kənarda da özünün pozitiv və neqativ effektləri ilə rəqabətə girir, digər tərəfdən isə təklif etdikləri məhsul və xidmət növlərindən asılı olaraq dünyada yeni tələblər formalaşdırırlar.

Transmilli bankların dünya iqtisadiyyatında rolunun yüksəlməsi sənaye və bank kapitalının konsolidasiyası ilə bağlıdır. Belə bir proseslər müasir iqtisadi münasibətlərin mühüm təmayüllərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Transmilliləşmə prosesinə bank kapitalının təmərküzləşməsi ciddi təsir göstərmişdir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə XX əsrdə bu proses baş vermişdir, müasir dövrdə də davam edir. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 1900-1990-cı illərdə kommersiya banklarının məcmu aktivləri xeyli artmışdır. Təmərküzləşmə ilə yanaşı bank kapitalının mərkəzləşməsi prosesi də gedir. Yenə də faktlara diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. 1953-2000 ci illərdə ABŞ-da 2672 bank birləşmələri baş vermiş, 2000-ci illərin əvvəllərində 13 min bankda depozitlərin dördə bir hissəsi, 300 iri bank institutlarında isə depozitlərin ümumi həcmnin 58%-i toplanmışdı.

Müasir dövrdə daha bir mühüm təmayül kimi istehsal və ticarət şirkətlərinin fəaliyyətinin qloballaşması kontestində bazar subyektlərinin fəaliyyətinə maliyyə təminatı verən strukturlarında fəaliyyət sferasının genişlənməsi qeyd olunmalıdır. Burada söhbət yenə də ilk növbədə banklardan gedir. Dünyanın bütün iri bankları qlobal masştablarda öz fəaliyyətlərini təşkil edərək Transmilli Banklara çevrilirlər, onların həyata keçdirikləri əməliyyatların hüdudları təsis edildiyi ölkələrdən kənara çıxmağa başlayır. Son onilliklərdə bankların fəaliyyətinin qloballaşması banklar arasındakı rəqabətin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, on illiklər ərzində beynəlxalq maliyyə bazarlarında hegemonluq edən ABŞ Yaponiya və Qərbi Avropa dövlətləri banklarının kəskin rəqabəti ilə qarşılaşmışlar. Trilyonlarla dollarlıq həcmi olan qlobal bank biznesi kəskin beynəlxalq mübarizə arenasına çevrilmişdir. Belə bir zəmində son illərdə bank strategiyalarının hazırlanması və seçilməsi problemi bankların əməliyyat fəaliyyətlərinin fəallaşmasında mühüm yer tutur. Bu məqsədlə bank strategiyasının hazırlanması üçün sözügedən sahə üzrə ekspert və iqtisadçılar cəlb edilir. Bankların fəaliyyətinə istiqamətləndirici təsir göstərən problem və məsələlər qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

- mənfəətin mütləqləşdirilməsi metodikasının təsbiti;
- səhmdar kapitalının həcmnin genişləndirilməsinin məqsədəuyğunluğu və imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
- bankın bazardakı mövqeyinin möhkəmləndirilməsi;
- ən əhəmiyyətli, transmilli bank statusunun qazanılması.

Müvafiq olaraq belə bir zəmində “strategiya” anlayışının məzmununa bir qədər daha ətraflı diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. M.Porterin əsərlərində bankların strategiyasının əsas vəzifəsinin rəqabət üstünlüklərinin axtarılması ilə əlaqələndirilir. O, hesab edir ki, belə bir üstünlük innovasiyaların hazırlanması və mənimsənilməsi, həmçinin bank strukturlarının bank əməliyyatlarındakı irəliləyişlərlə əldə edilir. Bütün bunların təməlində bank fəaliyyətinin əsas formalarını əhatə edən dəyərlər sistemi dayanır.

Transmilli Banklar üçün ən önəmli məsələlərdən biri rəqabətqabiliyyətliliyin saxlanması və qorunmasıdır. Bunun üçün isə bir sıra strategiya növlərindən istifadə edilir:

1. Qlobal strategiyanın reallaşdırılması prosesinin gedişatı zamanı bank kifayət qədər maliyyə alətləri çeşidlərini müxtəlif ölkələrdəki istehlakçılara təklif edirlər. Əsas ağırlıq bazar rəqabətinin tələblərinə cavab verəcək bank məhsulları üzərinə düşür. Belə bir istiqamətdə ancaq bankların bir hissəsi fəaliyyət göstərə bilirlər.

2. Bank məhsullarına istiqamətləndirilmiş strategiya - bank innovasiya məhsulunu seçir, hər bir müştərinin probleminin həllinə istiqamətlənir, bankın əsas fəaliyyəti yüksək mənfəət gətirən və differensiallığı ilə seçilən bank məhsulunun hazırlanmasıdır;

3. Xüsusi müştərilərə istiqamətlənmiş strategiya - əsas məqsədi bank xidmətləri paketini yaxud xüsusi xidmətləri alan müştərilərin düzgün seçilməsidir;

4. Ekspansionist xarakterli strategiya, uzun müddətli və davamlı əlaqələri olan digər ölkələrin bazarlarında bank fəaliyyətinin genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Transmilli bankların strategiyalarının təhlili ayrı-ayrı bank strategiyalarının spesifikasiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Bütünlükdə, bankların idarəetmə praktikasının nəzərdən keçirilməsi əsasında strategiyanın hazırlanmasında ən məqbul sayılacaq model konsolidasiya və dəyişikliklərə istiqamətlənmiş model hesab edilə bilər.

Müasir dövrdə transmilli bankların fəaliyyətindəki digər mühüm istiqamət bankların idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin artmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Transmilli bankların idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra kriteriyalardan istifadə edilir: 1) açıq mədəniyyət, bankın geniş, gündəlik üfüqi və şaquli əlaqələri hesab edilir; 2) öz istedadlarının yetişdirilməsi ilə yüksək ixtisas hazırlığı səviyyəsində gənc idarəetmə kadrlarının hazırlanması; 3) mənfəətlilik - bankın fəaliyyətinin əsas məqsədidir; 4) istehlakçıya istiqamətlənmə - bankın bazarı segmentləşdirməsi bacarığı və öz bank sisteminin ona uyğun yenidən qurulması; 5) yeni məhsulların investisiyalaşdırılması; 6) müştəri və bank xidmətləri haqqında matriks informasiya sisteminin mövcudluğu; 7) sağlam kredit siyasəti.

Rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi üçün bankların əsas vəzifəsi sahibkar fəaliyyəti, sabitliklə bütün təşkilat üçün fərdi təşəbbüs və mənfəət arasında tarazlığa nail olunmasıdır. Rəqabət mübarizəsinə davam gətirərən, ayaqda dura bilməsi üçün Avropa bankları transmilli banklara çevrilirlər, ayrı-ayrı dövlətlətin daxilində və dövlətlər arasındakı bankların birləşdirilməsini həyata keçirirlər. Milli səviyyədə birləşmə məsrəflərin azaldılmasına xidmət edir (məşğul olanların sayı azaldılır, şöbələrin sayı azaldılır). Xarici ölkələrdə bankların satın alınması ilə İsveç, Finlandiya, Niderland, İsveçrə, bankları daha çox məşğul olurlar. Bu ölkələrdə ölkə daxilində bankların konsolidasiyası həyata keçirilmişdir. Hər hansı bir konkret strategiyanın seçilməsi həmin bankın universal, yoxsa ixtisaslaşdırılmış bank olmasından çox asılıdır. Transmilli banklara çevrilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən bankların əksəriyyəti aşağıdakı strategiyaları seçirlər:

1. Avropanın universal bankına çevrilmək - belə strategiya Credit Lyonnais və qismən, Banque National de Paris – BNP bankları tərəfindən seçilmişdir;

2. Milli universal bank statusunu saxlamaqla Avropa ixtisaslaşdırılmış bankına çevrilmək (Societe Generale, Credit Agricole, qismən, Credit Commercial de France» – CCF);

3. Öncə ixtisaslaşdırılmış milli bank olmaqla Avropa ixtisaslaşdırılmış bankına çevrilmə (Compagnie Bancaire bankı – filial qrupları Paribas, və Banque Indosuez);

4) Milli ixtisaslaşdırılmış bank statusunun saxlanması (fransız regional bankları üçün xarakterik strategiya, məsələn Credit du Nord (Зеленюк А.Н., s.77-78, 2013).

2000-ci illərin əvvəllərində çox aşkar hiss olunmağa başladı ki, Avropa səviyyəsində bir çox ölkələrin banklarının həyata keçirdikləri universallaşdırma siyasəti qeyri səmərəlidir: nümunə kimi qeyd etmək lazımdır ki, Credit Lyonnais bir neçə filialını Niderlandda satmağa məcbur oldu. BNP Belçika və İtaliyada fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Milli ixtisaslaşdırılmış bank statusunun saxlanması ilə Avropanın ixtisaslaşdırılmış bankına çevrilməsi strategiyası müəyyən uğurların qazanılmasına səbəb oldu. Lakin sözügedən strategiyanın reallaşdırılması zamanı da müəyyən problemlər meydana çıxdı. Bu təcrübə aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan yaradır: gerçək transmilli bank şəbəkəsinin yaradılması həddindən artıq çox pul vəsaiti məsrəflərini və vaxt tələb edir; səhmdar kapitalı və aktivlərinin gəlirləri yüksək deyildir, bunun səbəbi də xarici bank xidmətlərinə daxil olması cəhdlərinin maneələrlə qarşılaşmasıdır, xarici banklar barəsində o qədər də pozitiv fikirlər formalaşmamışdır; fəaliyyət çərçivəsində qənaət imkanları çox azdır- belə bir imkan ancaq daha az məhsuldar, kiçik banklarda vardır.

Daha bir vacib məsələ kimi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, XX əsrin sonlarında bank satınalmalarının əsas forması nəzarət paketi olmadan imtiyazlı səhmlərin satın alınmasıdır. Ancaq belə satınalmalar o qədər də uğurlu olmurdu. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, fransız bankları yerli bankları satın almaqla xarici bazarlarda da mövqe qazanmağa çalışırdılar. Belçikanın Nagelmackers bankının satın alınması üçün 2 fransız bankı (Banque de Bretagne və BNP), 1 alman bankı (Deutsche Bank), 1 Lüksemburq bankı (Banque Internationale de Luxembourg) mübarizə aparırdılar. Nəticədə Belçika bankının səhmlərinin alınmasına olan rəqabət və müvafiq olaraq qiymətlər artdı, səhmdar kapitalının gəlirləri isə azaldı. Bank xidmətləri sahəsində mövqelərin əldə edilməsi

strategiyanın daha səmərəli elementinə çevrildi. Ən sərfəlisi investisiya fəaliyyəti və London bazarında aktivlərin/öhdəliklərin idarəedilməsi hesab olunur. CCF bankı Framlington və Charterhouse, Indosuez – Gartmore satın aldılar. Hər iki sazişlər sərfəli və mənfəətli sazişlər oldu.

Fransız şirkətlərinin satınalmalardakı uğursuzluqları onları kooperasiya sövdələşmələrinə getməyə məcbur etdi. Kooperasiya sövdələşmələrinin bir sıra üstünlükləri vardır. Onlar içərisində potensial tərəfdaşların seçilməsi, investisiyalara az xərclərin çəkilməsi, çox saylı bank əməliyyatlarının keçirilməsi imkanları göstərilə bilər.

Alman bankları kooperasiya əlaqələrinə daha çox diqqət yetirirlər. Kooperasiya sazişləri Fransanın Credit National və Almaniyanın Industrie Kredit Bankları arasında bağlandı. Kooperasiya sazişi və Alyans satınalmalara nisbətən daha az öhdəlikləri olan sazişdir. Çünki Kooperasiya sazişinin iştirakçısı istədiyi zaman sazişdən çıxıb bilər. Fransa bankları tərəfindən bağlanan kooperasiya sazişlərinin əhatə dairəsi genişdir. Buraya texniki-kommersiya sazişlərindən müştərək müəssisələrinin yaradılması, səhmdar kapitalla çarpaz sahib olma imkanları daxildir.

Bank alyanslarının yaradılmasında əsas məqsəd müştərək bank xidmətləri istehsalının təşkili, müştərək müəssisə və bank strukturlarının yaradılması, səhmlərə çarpaz sahib olunması və s. idi.

Uğurlu alyansların yaradılması ilə bağlı razılaşmalar qismində BNP və Dresdner Bank arasında bağlanan müqavilə göstərilə bilər.

Daha bir vacib məsələ kimi qeyd olunmalıdır ki, Avropa valyuta tənzimlənmələri fransız banklarının strukturuna ciddi təsir göstərir:

Eyni zamanda bankların xarici ölkələrdəki əməliyyatları “Mərhələlilik” sindromundan əziyyət çəkir: hər hansı bir bank müəyyən ölkəni investisiyalaşdırır, digərləri onu təqib edərək bazardakı mövqelərini itirəcəklərindən çəkinirlər. Credit Lyonnais, Credit Agricole və BNP bankları bir-birinin ardınca italiyan bazarına daxil oldular, daha sonra ispan bazarına daxil oldular. Fransa banklarının strategiyaları Avropada daha çevik xarakter almışdır, nəzarət paketi olmadan kooperasiya sazişlərinin bağlanmasına istiqamətlənmişdir.

Nəhayət qeyd etmək yerinə düşərdi ki, transmilli banklarda baş verən proseslər, fəaliyyətlərindəki istiqamət və təmayüllərin bütünlükdə bank sektorundakı yaratdığı ümumi mənzərənin araşdırılması zərurəti hiss olunur. Bunun üçün isə sözügedən bankların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun olardı.

2.2. Bank fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi müasir üsulları və Transmilli Bankların reytingləri

Müasir dövrdə bankların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsasını reyting qiymətləndirilməsi sistemi təşkil edir. Reyting sistemini şərti olaraq iki kateqoriyaya bölmək olar: bank təşkilatının içəridən, daxildən araşdırılması və məsafəli, distansiyalı araşdırılması. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarının seçilməsi müəyyən inkişaf yolu keçmişdir.

İlk olaraq yerlərdə araşdırmaların aparılması metodikası meydana gəldi. Belə bir metodikanın aparılması bankların nə qədər etibarlı olmasının nəzarətedici orqanlar tərəfindən müvafiq qiymətləndirmə proseduraların təəsbit edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Daha sonra distansiyalı təhlil üsulu meydana çıxdı. Bəzi hallarda bu qiymətləndirmələrə əvvəllər yerlərdə aparılmış təhlillərin nəticələri daxil edilir.

Dünyada ən geniş yayılmış bank fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulu CAMELS hesab olunur. Həmin üsuldan 1978-ci ildə ABŞ banklarına nəzarətin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilmişdir.

CAMELS reytingi altı inteqral komponent əsasında formalaşdırılır:

- Kapital yetərliliyi (capital adequacy);
- Aktivlərin keyfiyyəti (asset quality);
- İdarəetmə amilləri (management factors);
- Gəlirlər (earnings);
- Likvidlik (liquidity);
- Bazar risklərinə həssaslıq (sensitive to market risk).

Hər bir komponent beş ballıq şkala üzrə qiymətləndirilir:

1. Sağlam; 2. Məqbul; 3.Orta; 4. Böhranlı; 5 Qeyri-kafi.

Yuxarıdakı göstəricilər əsasında yekun göstərici təsbit edilir. Adətən CAMELS reytingi hər il üçün müəyyənləşdirilir, ancaq problemlə banklar üçün daha tez-tez araşdırmalar aparılır.

Distansiyalı reyting – CAEL XX əsrin 80-ci illərində işlənib hazırlanmışdır. Burada idarəetmə ilə bağlı qiymətləndirmələr dərc edilən materiallar əsasında aparılır. Digər komponentlər 19 müxtəlif əmsalların köməyi ilə hesablanır. Ola bilsin ki, distansiyalı reyting qiymətləndirməsində təhlillərin nəticəsi bir qədər qeyri- dəqiq olsun, lakin burada qiymətləndirmə prosesləri sürətlənir. Daha sonra 2000-ci illərin əvvəllərində SCOR statistik üsulundan istifadə edilməyə başlandı.

Eyni zamanda hazırlanmış reyting üsulu kimi PATROL göstərilə bilər, bu üsul 1993-cü ildən İtaliya bankı tərəfindən tətbiq edildi. İnformasiya mənbəyi bu üsulda bankların reqlamentləşdirilmiş hesabatlarıdır. Hesabatlar əsasında 5 komponent hesablanır: kapital yetərliyi; mənfəətlilik; kreditlərin keyfiyyəti; bank fəaliyyətinin təşkili səviyyəsi; likvidlik.

Fransız reyting qiymətləndirmələri ORAP-ın (Organization and Reinforcement of Preventive Action) CAMELS və PATROL-dan fərqli cəhəti 14 göstəricinin 5 qrup üzrə bölünməsi və qiymətləndirmələrin aparılmasıdır:

- icbari əmsallar (kapital, likvidlik və s.);
- balans və qeyri-balans fəaliyyəti (aktivlərin keyfiyyəti və qeyri-kafi borclar);
- bazar riski;
- gəlirlər;
- keyfiyyət kriteriyaları (səhmləri saxlayanlar, idarəetmə və daxili nəzarət).

Daha bir vacib məsələ kimi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə bank reytinglərinin hazırlanmasını şərti olaraq iki qrupa bölmək olar .

Bank balanslarına əsaslanan, şərti olaraq formal reyting qrupuna daxil edilən reytinglər. Burada reytingin hazırlanması prosesi aşağıdakı ardıcılıqla gedir: bank balansları əsasında müəyyən əmsalların hesablanması həyata keçirilir, burada kredit təşkilatların nə qədər etibarlı olması göstəriciləri öz əksini tapır. Daha sonra hər bir əmsala müəyyən həcm verilir, toplama və yekunlaşdırma ilə əsas əmsal hesablanır, müvafiq reyting sıralaması tərtib edilir .

Qeyri-formal reytingləşdirmə ilə reyting agentlikləri, auditor şirkətləri, banklar məşğul olurlar. Məşhur reyting agentliyi qismində Standard and Poor's (S&P), Fitch və Moody's qeyd edilə bilər. Agentliklərinin özlərinin hesablamalarına əsasən S&P – 40%, Moody's – 39%, Fitch – 16% global reyting qiymətləndirilməsinin ümumilikdə 95%-nə nəzarət edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Invest Rating portalı hər il iri bankların S&P Global Intelligence versiyası üzrə reytingini dərc etdirir.

Artıq bir neçə il ardıcıl olaraq reytinglərdə Çin bankları liderlik edirlər:

Industrial and Commercial Bank of China. Çinin Sənaye və Kommersiya Bankı dünyada ən iri bankdır. Bank 1984-cü ildə yaradılmışdır, hal-hazırda 450 min əməkdaşı var, Baş Qərargahı Pekində yerləşir. Şirkətin mülkiyyətinin 70%-i dövlətə məxsusdur. Çin Sənaye və Kommersiya Bankının 4,03 trilyon dollar aktivləri vardır. Bazar kapitallaşmasına görə dəyəri 1809 milyard dollardır. 2018-ci ildə 43,42 milyard dollar xalis mənfəət əldə etmişdir.

Chine Construction Bank Corporation - Çin İnşaat Bankı 1954-cü ildə yaradılmışdır. Son məlumatlara görə aktivlərinin həcmi 3,38 trilyon həcmindədir. Bazar kapitallaşmasına görə dəyəri 253.04 milyard dollardır. Əvvəlcə Bank dövlətin qarşılıqlı hesablaşmalarının aparılması üçün yaradılmış, daha sonra kommersiya bankı kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Şirkətin bütün dünyada 14 minə yaxın filial və şöbəsi fəaliyyət göstərir, burada 345 min əməkdaş çalışır. Bankın 2018-ci ildə xalis mənfəəti 37,2 milyard dollar olmuşdur.

Reytingə görə üçüncü sırada **Agricultural Bank of China (AboC)** Çinin Kənd Təsərrüfatı Bankı qərarlaşmışdır. O 1951-ci ildə yaradılmışdır. Əsas ofisi Pekində yerləşir, 24 min nümayəndəliyi ölkədə və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. 2018-ci ilin məlumatlarına əsasən xalis gəliri 29.5 milyard dollar olmuşdur. Bankın 3.3 trilyon dollar aktivləri var, bazar kapitallaşmasına görə dəyəri 203,96 milyard dollar dəyərindədir. Bankda 473 mindən çox insan çalışır.

Bank of China Ltd - 1912-ci ildə yaradılmışdır, mülkiyyətinin 70%-i Çin hökumətinə məxsusdur, burada 300,000-dən çox insan çalışır. Mənzil qərargahı Çinin paytaxtı Pekin şəhərində yerləşir. Bankın 20 ölkədə nümayəndəliyi var və

2018-ci ildə xalis mənfəəti 28 milyard dollara yaxın olmuşdur. Aktivləri 3.1 trilyon, bazar kapitallaşması dəyəri 180,69 milyard dollardır. Kanada və Honq-Konqda eyniadlı törəmə şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 2: 2019-cu ildə dünyada 10 ən iri banklar

Şirkətlər	Ölkələr	Bazar dəyəri (mlrd dollar)	Aktivləri (mlrd dollar)
Industrial & Commercial Bank of China	Çin	180,59	4009
China Construction Bank	Çin	253.04	3400
Agricultural Bank of China	Çin	203.96	3235
Bank of China	Çin	180,59	2991
Mitsubishi UFJ Financial Group	Yaponiya	111,66	2780
JP Morgan Chase	ABŞ	332,34	2533
HSBC Holdings	Böyük Britaniya	154,75	2520
BNP Pariba	Fransa	84,31	2357
Bank of America	ABŞ	325,33	2281
Credit Agricola	Fransa	308,24	2117

Mənbə: <https://ru.fxssi.com/top-20-krupnejshix-bankov-mira>, 2020

“Cədvəl 2”-dən də göründüyü kimi dünyanın ilk 4 iri bankı Çinə məxsusdur. Sonrakı yerlərdə Mitsubishi UFJ Financial Group (Yaponiya), JPMorgan Chase (ABŞ), HSBC Holdings plc (Böyük Britaniya), BNP Pariba (Fransa), Bank of America (BoA) (ABŞ), Credit Agricola (Fransa) qərarlaşmışlar. Bütün bunlar isə ondan xəbər verir ki, dünyada bank sektorunda Cənub-Şərqi Asiya Transmilli Korporasiyaları, Çin və Yaponiya korporasiyaları liderdirlər. Lakin həmin bankları ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin bankları izləyirlər. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dünyada ilk 10 ən iri bank sırasına düşə biləcək banklar ABŞ, Almaniya, Fransa, İspaniya, Yaponiya və İngiltərəyə aiddir. “Cədvəl 3”-də Dünyada ilk onluğa düşə biləcək bankların siyahısı ilə tanış ola bilərik.

Cədvəl 3: Dünyada 10 ən iri bank sırasına düşə biləcək banklar

N	Bank	Ölkə	Aktivlər
111	Wells Fargo & Co.	ABŞ	\$1951 milyard.
112	Japan Post Bank	Yaponiya	\$1874 milyard
113	Citigroup	ABŞ	\$1842 milyard.
114	Sumitomo Mitsui	Yaponiya	\$1775 milyard.
115	Deutsche Bank	Almaniya	\$1765 milyard.
116	Banko Santander	İspaniya	\$1736 milyard.
117	Mizuho Financial Group	Yaponiya	\$1715 milyard
118	Barclays Plc	İngiltərə	\$1532 milyard.
119	Societe Generale	Fransa	\$1531 milyard
220	Groupe BPCE	Fransa	\$1512 milyard

Mənbə: <https://ru.fxssi.com/top-20-krupnejshix-bankov-mira> , 2020

Cədvəl 4: Dünyada 100 ən iri bankların sayına görə ölkələrin sıralaması

Reyting	Ölkə	100 ən iri bankın yerləşdiyi ölkələr
	Avropa İttifaqı	36
1	Çin	18
2	ABŞ	12
3	Yaponiya	8
4	Fransa	6
	Böyük Britaniya	6
5	Almaniya	5
	İspaniya	5
	Kanada	5
6	Avstraliya	4
	Braziliya	4
	Cənubi Koreya	4
	İsveç	4
7	İtaliya	3
	Niderland	3
	Sinqapur	3
8	Belçika	2
	İsveçrə	2
9	Avstriya	1
	Hindistan	1
	Norveç	1
	Rusiya	1

Mənbə: <https://ru.fxssi.com/top-20-krupnejshix-bankov-mira>, 2020

“Cədvəl 4”-də dünyanın 100 ən iri banklarının ölkələr üzrə yerləşməsi göstərilmişdir. Göründüyü kimi, son illərdə Çin və Yaponiya bankları liderlik mövqelərində qərarlaşırlar da, yenə də ABŞ və Qərbi Avropa regionunun transmilli bankların sayına görə, həmçinin beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının həcminə görə bütün dünyada öz mühüm mövqelərini saxlamaqdadırlar. Post-sovet məkanına daxil olan ölkələr içərisində ancaq Rusiya Federasiyasının 1 bankı dünyanın 100 iri bankı sırasına düşə bilmişdir.

2.3. Bank sektorunda Transmilli Şirkətlərin problemləri və onların həlli praktikası

Müasir iqtisadiyyatın qloballaşması prosesləri beynəlxalq rəqabətin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdəki ən ciddi böhran bütün dünya iqtisadiyyatının strukturunda dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir.

Dünya ticarəti və dünya təsərrüfatı sistemi arasında əlaqələrin inkişaf etdiyi indiki mərhələdə kapitalın təmərküzləşməsi maliyyə qloballaşması prosesinin mühüm alətlərindən biridir. Eyni zamanda iri maliyyə şirkətləri və maliyyə-bank qrupları arasında dünya iqtisadiyyatına, regional-sahəvi və onun seqmentlərinə maliyyə təsiri üzrə bölgülərin aparılması təmayülünün güclənməsi hiss olunur.

Transmilli şirkətlər həmin prosesi stimullaşdıraraq global restrukturizasiyanın və şirkətlərin strateji mövqeyinin dəyişilməsinə təsir göstərir. Lakin sözügedən proseslər müəyyən çətinlik və problemlər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlər bilavasitə risklərlə bağlıdır.

Ümumiyyətlə transmilli şirkətlər milli bazarlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərdən daha çox risklərlə üzləşirlər. Belə bir vəziyyət beynəlxalq maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsində risklərin idarə edilməsi probleminin həllini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, risk daha mürəkkəb iqtisadi kateqoriyalar sırasına daxildir. Transmilli şirkətlər biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi proseslərində ümumi və spesifik risklərlə qarşılaşırlar. Transmilli korporasiyaların maliyyə

riskləri içərisində valyuta və ölkələr üzrə riskləri xüsusi yer tutur. Valyuta risklərinə əməliyyat (transaksiya), translasiya (konsolidasiya olunmuş) və iqtisadi risklər daxildir.

Əməliyyat (transkasiya) riski sazişin bağlandığı və ödənişlərin alınması, həmçinin borcun verilməsi və ödənişlər dövründə valyuta kursundakı ehtimal edilən dəyişikliklərlə bağlıdır. Translasiya riski müxtəlif ölkələrdə geniş şəbəkəsi olan şirkətin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı meydana çıxır. İqtisadi risk valyuta kursundakı dəyişikliyin korporasiyanın fəaliyyətinin və bazar dəyərində təsiri ilə bağlıdır. Bu risklər Transmilli korporasiyaların aktivlərinin həcmi və vəzifələrinə təsir göstərə bilər.

Ölkə riski, hər hansı bir ölkədə biznesin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranacaq bütün risklərin məcmusu kimi diqqəti cəlb edir. Buraya ölkədəki təbii-iqlim, siyasi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlər daxildir (ГЛАЗКОВА Н. Г, 2010).

Ölkələr üzrə riskin kəmiyyətinin qiymətləndirilməsində bal verilməsi üsulundan istifadə edilir. Ölkələr üzrə risklərin qiymətləndirilməsi ilə bir sıra institutlar məşğul olurlar, məsələn, Moodys və Standart and Poors Agentlikləri.

Cədvəl 5: Transmilli Korporasiyaların maliyyə risklərinin təsnifatı.

<i>Təsnifatın əlaməti</i>	<i>Maliyyə risklərinin növləri</i>
Formalaşması sferası	Xarici, bilavasitə Transmilli Korporasiyanın fəaliyyəti ilə bağlı deyil. Daxili. Transmilli şirkətin fəaliyyəti ilə bağlıdır.
Meydana gəlməsi sferası	Kredit; İnvestisiya; Birja; Valyuta
Proqnozlaşdırılması səviyyəsi	sistematik risk, bütünlükdə bazara təsir göstərə bilən risk, şaxələndirilməsi qeyri-mümkün olan.
Təzahür müddəti	Qısamüddətli; Orta müddətli; Uzun müddətli.
Təsirlərinin nəticəsi (müsbət, mənfi)	Risk-şans; Risk-şok
Təhlükənin səviyyəsi	Qəbul edilən, mənfəətin bir hissəsinin itirilməsi təhlükəsi, kritik, mənfəətin böyük hissəsinin itirilməsi təhlükəsi, müflisləşmə təhlükəsi
<i>Təzahür etdiyi ölkə</i>	<i>Ana korporasiyanın yerləşdiyi ölkə</i> <i>Filial və törəmə şirkətlərin yerləşdiyi ölkə</i>

Mənbə: A.O. Мамедов, Финансовые риски транснациональных корпораций, Корпоративный менеджмент, 2006, с. 41 (с.41-45)

Cədvəl 6: Ölkə risklərinin növləri və strukturu

Təbii-iqlim riskləri	Tayfunlar, daşqınlar, zəlzələlər, epidemiyalar
İqtisadi risklər	-Kontragentlərin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməmələri; -valyuta böhranı riski; - bank böhranı riski
Siyasi risk	Qanunvericilikdə dəyişikliklər; -hərbi əməliyyatlar riski; -embarqo riski
Sosial risk	-tətillər; -vətəndaş itaətsizliyi; -milli-dini münaqişələr

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Transmilli şirkətlərin fəaliyyəti mühitinin özünəməxsusluğu risk-menecmenti qarşısında xüsusi tələblər qoyur. Transmilli bankların risk menecmenti risklərin minimallaşdırılması və kompensasiyasına xidmət edir. Burada risklərin idarə edilməsinə aşağıdakılar daxildir:

- risklərin müəyyənləşdirilməsi;
- risklərin qiymətləndirilməsi;
- risklərin idarə olunması strategiyasının seçilməsi;
- seçilmiş strategiya çərçivəsində risklərin üsul və alətlərinin seçilməsi;
- risklərin nəticələrinin aradan qaldırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin idarə edilməsi konkret strategiya tələb edir. Risklərin idarə edilməsinin üç əsas strategiyasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Birincisi hər hansı bir maliyyə və təsərrüfat əməliyyatın yerinə yetirilməsindən imtina və alternativ ölkələrin seçilməsi;

- Risklərin minimallaşdırılması strategiyasında əməliyyatlar üzrə məsrəflərin elə bir səviyyəyə endirilməsi nəzərdə tutulur ki, əməliyyatın reallaşdırılmasının neqativ nəticələri böhran yaratmasın.

- Risklərin minimallaşdırılmasında imtina strategiyası, o zaman tətbiq olunur ki, korporasiya, şirkətlər dayanıqlı və sabit fəaliyyət göstərir, minimallaşdırıcı tədbirlər isə korporasiya üçün çox bahalı görünə bilər. Nümunə üçün korporasiyanın kommersiya kreditlərinin sığortalanmasından imtina edilməsi göstərilə bilər. Qeyd

etmək lazımdır ki, risklərin minimallaşdırılmasının ənənəvi üsulları-riskin ötürülməsi, şaxələndirilməsi, hecləşdirmə hesab edilir. Daha geniş yayılmış üsullar qismində valyuta razılaşmaları, netting, reinvasiya, forvard və fyuçers müqavilələri, opsiyonlar göstərilə bilər. Risklərin nəticələrinin aradan qaldırılması törəmə şirkətlərin ana şirkətlərdən, xüsusi fondlardan maliyyə dəstəyi alması ilə bağlıdır. Transmilli şirkətlərin maliyyə risklərinin idarəedilməsi maliyyə menecmentinin mərkəzləşdirilməsi və mərkəzsizləşdirilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlıdır. Birinci halda risklərin hecləşdirilməsi tədbirləri üzrə riskləri öz üzərinə Transmilli şirkətlərin ixtisaslaşdırılmış bölməsi götürür (xəzinədarlıq). İkinci halda valyuta risklərinin idarə edilməsi müxtəlif ölkələrdə yerləşən törəmə şirkətlərin üzərinə düşür.

Mərkəzsizləşdirilmiş risk-menecmentdə qərarlar qısamüddətli və uzunmüddətli mövqelərin konkret valyuta üzrə nisbətinin təhlilinə əsasən qəbul edilir. Müvafiq olaraq əsas hecləşdirmə üsulu riskləri balanslaşdıran əlavə mövqelərin açılmasıdır. Bütünlükdə korporasiyalar üçün törəmə şirkətlərin əməliyyatları məsrəflərin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə müşayiət olunur. Burada əlavə mövqelərin açılması üçün müəyyən ödənişlər edilir. Valyuta əməliyyatları sferasında risk-menecmentinin mərkəzləşdirilməsi komisiya ödənişlərinə qənaət edilməsinə imkan yaradır. Vahid idarəetmə mərkəzi törəmə şirkətlərin valyuta risklərini təhlil etməyə, onların Transmilli korporasiyaların məcmu riskindəki payını təsbit etməyə imkan yaradır. Mövqelərin belə bir konsolidasiyasında onların müəyyən hissəsi təmin edilə bilər. Bununla da korporasiyanın daxilində hecləşdirmə həyata keçirilir.

Transmilli şirkətlərin valyuta risklərinin mərkəzləşdirilməsi cari pul kütləsi axının menecmentini nəzərdə tutur, bununla da törəmə şirkətlər üçün gözlənilməz xərclər üçün pul ehtiyatları yaradılır. Bəzi transmilli korporasiyalar bu məqsədlər üçün nağd vəsaitlər depozitləşdirilməsini (central cash depository) həyata keçirirlər. Burada müxtəlif valyutalar üzrə şaxələndirilmiş nağd pul vəsaitlərinin məbləği, müddəti üzrə depozitləşdirilməsi həyata keçirilir. Belə olan təqdirdə valyuta risklərinin hecləşdirmə və diversifikasiya ilə bağlı problemlər yaranır.

Törəmə şirkətlərinin vəsaitlərinin ana şirkətlərin bank hesablarında vəsaitlərinin toplanması gözlənilməz vəziyyətlər üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin azaldılmasına imkan yaradır.

Beynəlxalq risk menecmentində qısamüddətli mərhələdə əsas vəzifələrdən biri alqı-satqı və digər əməliyyatlar zamanı əldə edilmiş vəsaitlərin idarə edilməsidir. Bu sazişlər həm alıcı, həm də tədarükçülərlə bağlanır və həyata keçirilir. Bunların əsasında pul kütləsinin daxil olması və çıxışı baş verir.

Transmilli şirkətlər üçün pul kütləsi axının ənənəvi üsulu ödənişlərin ləngiməsi və sürətləndirilməsi (leads and lags), artıq kassa qalıqlarının baş ofisdə toplanılması, korporasiyadaxili hesablaşmalarının nettingi, yeni hesabın açılması ilə (re invoicing) saziş və ödəniş valyutasının dəyişdirilməsi həyata keçirilir.

Transmilli Şirkətlərin filialları arasında ödənişlərin sürətləndirilməsi və ləngidilməsi taktikasıdan istifadə edərək törəmə şirkətlərinin bank hesablarındakı kassa qalıqlarının toplanılması prosesi tənzimlənir, bununla da kreditor və debitor borclarının həcminə təsir göstərilir. Eyni zamanda hesablaşmaların sürətləndirilməsi və ləngidilməsi taktikası konkret valyutaların bahalaşması və ucuzlaşması təmayüllərinin hiss olunduğu zaman da istifadə edilə bilər. Əgər valyutanı gələcəkdə daha ucuz almaq mümkündürsə, valyuta ilə ödənişin təxirə salınması məqsədəuyğun sayılır. Belə bir əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün valyuta kotirovkalarının proqnozlaşdırılması transmilli korporasiyaların baş kontorunda həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, törəmə şirkətlərin likvidliyinin tənzimlənməsi məqsədi ilə sürətləndirmə və ləngidilmə taktikasıdan istifadə edilməsi korporasiya daxili borcların verilməsindən daha məqbul hesab edilə bilər. Bu isə onunla bağlıdır ki, bir sıra ölkələrdə, xüsusən də ABŞ-da belə borclar müqabilində faizlərin ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Sürətləndirmə-ləngidilmə taktikası hesablaşmaları mürəkkəbləşdirmədən törəmə şirkətlərinin ödəniş qabiliyyəti probleminin həllini mümkün edir. Eyni zamanda artıq kassa qalıqlarının Transmilli Korporasiyanın baş ofisinin hesablarında toplanılması da sürətləndirmə-ləngidilmə taktikası ilə eyni vəzifənin

həllinə istiqamətlənmişdir. Törəmə şirkətlərə bank kreditləri üçün müraciət edilməsindən azad edir, digərləri isə öz vəsaitlərini hesablarda yerləşdirə bilirlər. Resursların təmərküzləşməsi komsiyaların həcmnin azaldılmasına, qənaət effektinə imkan yaradır. Məsələn böyük məbləğlərlə əməliyyatlar həyata keçirilərkən, valyuta dönərliyində.

Korporasiya daxili hesablaşmalar nettingi Transmilli Korporasiyaların pul kütləsinin idarə edilməsinin geniş yayılmış istiqaməti kimi göstərilə bilər. Onun törəmə şirkətləri adətən texnoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır, bir-birlərinə əhəmiyyətli həcmərdə istehsal etdikləri məhsulları tədarük edirlər. Bununla bağlı Transmilli Korporasiya daxilində törəmə şirkətlərin bir-birinə borcları yaranır, həmin borclar netting vasitəsi ilə qapadılır. Belə olan təqdirdə hesablaşmalar sürətləndirilir, ödənişlər üzrə bank komssiyası azaldılır. Həmçinin, bankların müflisləşməsi zamanı ödənişin alınmaması riski də aradan qalxır. Transmilli Şirkətlərin törəmə şirkətlərlə hesablaşmalarının təşkilində xüsusi struktur bölməsinin rolu böyükdür - Nağd vəsaitlərin Mərkəzi depozitləşdirilməsi. Həmin struktur bölməsi qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, valyuta dönərliyini də təmin edir.

Bəzi ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan bazarlarda nettingin həyata keçirilməsi sərt rəqlamentləşdirilmişdir. Bu isə netting əməliyyatlarının həyata keçirilməsini çətinləşdirir, Transmilli Korporasiyanın xərclərini artırır.

Valyuta risklərinin orta müddətdə idarə edilməsi üsulları da diqqəti cəlb edir. Həmin üsullar valyuta kursları nisbətinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənmiş marketing sahəsində strategiyanın hazırlanmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Transmilli Şirkətlər öz məhsullarını müxtəlif ölkələrdə yerli valyutalara müqabilində reallaşdırırlar. Burada valyutaların pariteti məsələsi də gündəmə gəlir. Valyuta kurslarının nisbətinin nəzərə alınması bazara yeni məhsulların çıxarılması zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Göründüyü kimi , VAR (value at risk) -modellərdən istifadə edilməsi zərurəti yaranır. VAR modeldən istifadə edərkən konkret müddətdə risklərdən gözlənilən itkilərin mütləq həddi təsbit və tətbiq edilir.

Daha sonra diqqəti cəlb edən mühüm məqamlardan biri kimi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, TMK-ın maliyyəsinin idarə edilməsi prosesi korporasiyanın ümumi maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir, bir sıra mərhələlərdən ibarətdir: maliyyə axınlarının idarəedilməsinin mövcud sisteminin təhlili; maliyyə kütləsi axının optimallaşdırılması imkanlarının araşdırılması; TMK-nın maliyyəsinin mərkəzləşdirilmiş qaydada idarəedilməsinin strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi; korporasiyaların mərkəzləşdirilmiş qaydada idarəedilməsi siyasəti və strukturunun hazırlanması; nəticələrə nəzarət edilməsi.

TMK-nın risklərinin idarəedilməsi prosesi silsiləli xarakter daşımalı, onun əsas parametrləri qlobal maliyyə bazarının parametrləri ilə üst-üstə düşməlidir (Глазкова Н. Г., 2010).

Göründüyü kimi, mövcud problemlər bilvasitə maliyyə problemləri kimi xarakterizə edilə bilər və onların həlli praktikası bir sıra vəzifələr təsbit edir. Ümumiyyətlə, bank sisteminin inkişaf etməsi üçün həlli vacib ən aktual məsələlər bankın maliyyə resursları ilə bağlı risklərin azaldılması və eyni zamanda onun kapitallaşmasının yüksəldilməsidir, yəni hər il əldə edilən mənfəət əsasında şirkətin dəyərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi, onun əsas və dövriyyə kapitalının, yaxud səhm və istiqrazlarının dəyərinin qiymətləndirilməsi zamanı göstəricilərin yüksəlməsinə nail olunmasıdır (Сорокин, Д. А., С. 29, 2010).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ən iri banklarının siyahısı ilin sonuna kredit təşkilatlarının aktivlərinin məcmusunun hesablanmasına əsaslanır, maliyyə institutlarının səmərəliliyinin təsbit edilməsinin yaxşı indikatoru hesab edilir. Bu səbəbdən də bankların səmərəli kapitallaşması üsullarının reallaşdırılması, bankların maliyyə problemlərinin həll edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bank sisteminin kapitallaşmasının ən səmərəli üsullarından biri kimi bank kapitalının təmərküzləşməsi hesab edilir. Bu isə bankların birləşməsi və satınalmalar hesabına baş verir. Müvafiq olaraq TMB ekspansiyasının bir neçə baza strategiyası diqqəti cəlb edir.

1. *Universal bankinq*, TMB-ni qəbul edən ölkədə maliyyə biznesinin tərkibinə pərakəndə, korporativ, investisiya-bank, aktivlərin idarə edilməsi də daxil

olmaqla (o cümlədən, wealth management private banking - imkanlı vətəndaşları sərvətlərinin idarə edilməsi) əsas istiqamətləri inkişaf edir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün TMB iri kommersiya banklarının rəhbərlik etdiyi böyük şəbəkənin nüfuz etdiyi ölkə ərazisində fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Belə bir şəbəkə sıfırdan başlayaraq qurulur və yaxud M&A sövdələşmələri nəticəsində qurula bilər. Ayrı-ayrı xidmətlər göstərilərkən, xüsusən də investisiya-bank xidmətləri göstərilərkən yerli şöbələr TMB-nin baş qərargahı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə çalışırlar (əməliyyatların yerinə yetirilməsi səlahiyyətlərinin tam olaraq onlara verilməsi də daxil olmaqla).

2. *Çox profilli bankinq* - TMB yerləşdiyi ölkədə biznesin ancaq bir neçə əsas növlərini inkişaf etdirir, məsələn pərakəndə və korporativ, kiçik və orta müəssisələrə xidmət biznesi, yaxud korporativ, investisiya-bank xidmətləri. Xarici ölkələrdə universal biznesin qurulmasının obyektiv çətinliklərini nəzərə alaraq çox profilli bankinq strategiyasına universal strategiyadan daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, universal bankinq strategiyası həyata keçirilərkən TMB qəbuledici ölkədə maliyyə biznesinin bütün əsas formalarını inkişaf etdirir.

3. *İxtisaslaşdırılmış bankinq* - TMB qəbuledici ölkədə maliyyə biznesinin hər hansı bir istiqamətini inkişaf etdirir, adətən korporasiyaya xidmət göstərir, ya da investisiya əməliyyatları yerinə yetirir, eyni zamanda sözügedən əməliyyatlar aktivlərin idarə edilməsi xidmətləri ilə tamamlanır. Deyilənlərlə yanaşı dar çərçivədə ixtisaslaşdırılmış bankinq də ola bilər. TMB-nin xarici şöbələri ancaq müəyyən xidmət növləri göstərilər, məsələn korporativ və ipoteka xidmətlərinin təşkili.

4. *Nümayəndəlik fəaliyyəti* - həmin strategiyanın şöbələr (törəmə və filiallar) tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmur. Törəmə strukturları və filialları eyni zamanda nümayəndəlik rolunu da oynayır. Belə bir strategiyadan o zaman istifadə edilir ki, korporasiyanın nüfuzunun potensial investorlar və müştərilər arasında artırılması, gələcəkdə daimi biznesin inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə nail olunması üçün reallaşdırılır .

TMB-lər üçün hansı strategiyaların daha məhsuldar hesab edilməsi baxımından onları üç qrupda təsnifləşdirmək olar:

1. Universal TMB-lər - biznesin bütün istiqamətləri xarici ölkələrdə inkişaf etdirilir. Onlar adətən universal bankinq strategiyasını daha çox nüfuz etdikləri ölkələrdə reallaşdırırlar. O qərdə onlar üçün əhəmiyyətli olmayan bazarlarda dar çərçivəli strategiyaları reallaşdırırlar.

2. Çox profilli TMB-lər - xarici bazarlarda biznesin bir neçə əsas forması üzrə irəliləyirlər.

3. İxtisaslaşdırılmış TMB-lər - nüfuz etdikləri ölkələrdə hər-hansı bir biznes istiqaməti üzrə xidmət göstərirlər .

Dünyanın 20 iri bankının beynəlxalq strategiyasının araşdırılması göstərdi ki, onların əksəriyyəti iri kommersiya banklarına sahib olan universal qruplardır. Eyni zamanda sonrakı sıralarda çox profilli institutlardır, xarici ölkələrdə korporativ və investisiya, aktivlərin idarəedilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ PROSESİNİN BANK SEKTORUNA TƏSİRİ

3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin əsas təzahür və təmayülləri (institusional aspektləri)

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə qoşulması, respublikada beynəlxalq strukturların, həmçinin TMK və TMB-lərin fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratdı.

Müasir dövrdə dünyada iri transmilli şirkətlər Azərbaycanla istər dövlət, istərsə də özəl şirkətləri ilə iqtisadi əməkdaşlıq edərək, fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Ölkələr üzrə ABŞ-ın 500; Almaniyanın -37; Böyük Britaniyanın-37; Fransanın 39; İtaliyanın -8; İspaniyanın 8; İsveçin-7; İsveçrənin -11; Bekçikanın -4; Danimarkanın 2; Finlandiyanın-3; Braziliyanın -3; Malayziyanın -1; Meksikanın-2; Tayvanın -2; Taylandın -1, Türkiyənin 1, Sinqapurun 1 şirkəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərirlər (G.Ə.Gənciyev, Ə.R.Ələkbərov, L.G.Məmmədova-Gənciyeva, 2007, 192).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatlarda sabitliyə nail olunması ilə həmin iqtisadiyyatların transmilliləşdirilməsi arasında birbaşa əlaqə vardır. Makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasının müxtəlif mexanizmlərindən istifadə edərək transmilliləşdirmə faiz dərəcələrinin müxtəlif səviyyələrindən daha səmərəli istifadə edilməsinə, korporasiyaların təməl ölkələrindəki fiskal dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşmağa imkan vardır. Milli şirkətlərin transmilli səviyyəyə çatması milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı proseslərinin təməlinin yaradılmasına xidmət edir. Belə bir zərurət iqtisadi böhranlar dövründə daha çox hiss olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, korporasiyaların əsas xüsusiyyəti kimi, birbaşa investisiyaların yatırılmasını göstərmək olar. Eyni zamanda müasir dövrdə hiss edilən başlıca təmayüllərdən biri kimi, qeyd olunmalıdır ki, ölkə nə qədər inkişaf etmişdirsə, bir o qədər çox vəsaitlərdən birbaşa investisiyalar kimi istifadə edilir. Belə ölkələr eyni zamanda investisiyaları daha çox cəlb edirlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının transmilliləşməsində, o cümlədən transmilli şirkətlərin respublika iqtisadiyyatına birbaşa investisiya yatırmalarında “Əsrin müqaviləsi” mühüm rol oynamışdır. 1994-cü ildə sentyabrın 20-də 11 Transmilli

Korporasiyaların iştirakı ilə neft müqaviləsinin bağlanması təntənəli mərasimi təşkil olundu. Həmin transmilli şirkətlər neft hasilatı üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərdir, dünyanın 8 dövlətini təmsil edirlər. Müqavilədə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Günəşli”, “Çıraq” neft yataqlarının müştərək istismarı nəzərdə tutulmuşdur. “Əsrin Müqaviləsi”-də dünyanın səkkiz dövlətinin (Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Səhudiyyə Ərəbistanı) 13 şirkəti (Amoco, BP, MakDermot, Unikal, SOCAR, Lukoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolium, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta-Nimir (DNKL)) təmsil olunmuşlar. Deyilənlərlə yanaşı “Əsrin müqaviləsi” 19 dövlətin 41 neft şirkətinin iştirakı ilə 26 sazişin bağlanılmasına imkan yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti bu müqaviləni həmin ilin dekabrın 2-də təsdiq etdi, kontrakt 1994-cü il dekabrın 12-dən qüvvəyə mindi və kontraktın ümumi dəyəri 13 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilirdi. Bu müqavilədə Azərbaycan Respublikasını təmsil edən şirkət Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) idi. SOCAR transmilli şirkət kimi bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın milli korporasiyası SOCAR-ın inkişafının birinci mərhələsində Birbaşa Xarici İnvestisiyaların cəlb edilməsi mühüm yer tuturdu. Sonrakı mərhələlərdə SOCAR artıq xarici ölkələrdə fəal investisiyalar yatıran, nümayəndəlik və digər strukturlar yaradan iri transmilli şirkət kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

İndiki dövrdə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti nəinki Azərbaycanda, hətta Cənubi Qafqaz regionunda yeganə TMK-dır. Kapitallaşma dəyərinə görə dünyada 100 iri neft şirkəti içərisində 68-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda neft sənayesinin 100 -150 ildən çox bir tarixi olmasına baxmayaraq ancaq son 10-15 il ərzində milli iqtisadiyyatın transmilliləşdirilməsi strategiyasının həyata keçirilməsinə nail olunmuşdur.

Hal-hazırda SOCAR-ın dünyanın müxtəlif ölkələrində 17 nümayəndəliyi, törəmə və müştərək müəssisələri vardır. Fəal şüruətdə xarici ölkələrdə yanacaq stansiyaları, neft emalı zavodlarının tikintisinə birbaşa investisiyalar yatırır. SOCAR dövlət şirkəti olaraq özünün genişlənmə siyasətini dövlətin xarici iqtisadi siyasəti ilə

uzlaşdırır. Dünyanın geosiyasi və geoiqtisadi strukturunda müstəqil aktor kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Klassik neft şirkəti kimi SOCAR neft sənayesinə aid bütün elementləri özündə cəmləndirmişdir. Şirkət Azərbaycan Respublikası ərazisində neft və qaz yataqlarının axtarılması, bu yataqlarda hasilat işinin təşkili, həmçinin xam neftin emalı işləri və s. bilavasitə təşkili ilə məşğul olan iri dövlət şirkətidir. Bütünlükdə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) tərkibinə 3 istehsalat birliyi, neft və qaz emalı zavodları, 2 trest, 1 institut daxildir, burada hüquqi şəxs statusu ilə 23, qeyri hüquqi şəxs statusunda 4 qrup fəaliyyət göstərir (<http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar>, 2020).

Azərbaycanda Dövlət Neft Şirkəti Türkiyə Cümhuriyyəti, Gürcüstan Respublikası, İsveçrə Konfederasiyası, Ukrayna Respublikası, Rumıniya Respublikası və Rusiya Federasiyası, həmçinin Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrində bir sıra perspektivli layihələr həyata keçirir. Lakin Türkiyə Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikasında SOCAR –ın fəaliyyəti daha geniş çaplı fəaliyyət kimi dəyərləndirilə bilər. Bu isə ilk növbədə bu iki dövlətlə daha sıx strateji maraqların olması ilə, neftin dünya bazarlarına çıxarılması imkanlarının reallaşdırılması və s. kimi geoiqtisadi maraqların təmin olunması ilə bağlıdır. SOCAR-in xarici ölkələrdə ilk layihəni 2007-ci ildə reallaşdırmışdır.

SOCAR-ın İsveçrədəki fəaliyyəti də xüsusi maraq doğurur. İsveçrədə “SOCAR Trading” və “SOCAR Energy Switzerland” şirkətləri Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin törəmə strukturları kimi fəaliyyət göstərirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, “SOCAR Trading” 2008-ci ildə Cenevrə şəhərində təsis edilib və Azərbaycanda çıxarılıb Avropaya nəql edilən xam neftin və neft məhsullarının satışında vasitəçi missiyasını, satışın birbaşa təşkilini təmin edir. “SOCAR Trading” -in əsas ofisləri Cenevrə (baş qərargah), Sinqapur, Dubay, London, Hyuston şəhərlərində yerləşir.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı şirkət Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Fuceyra limanında neft terminalının və Maltada LNG terminalı layihələrində iştirak edir.

Cədvəl 7: SOCAR-ın xarici ölkələrdəki investisiya qoyuluşları və reallaşdırdığı layihələr

Ölkələr	Törəmə şirkətlər	Fəaliyyət sferası
Türkiyə Cümhuriyyəti	SOCAR Türkiyə Enerji A.Ş. (STEAŞ)	2008-ci ildən fəaliyyət göstərir, səhmlərinin 87%-i SOCARA, 13%-i Goldman Sachs şirkətinə məxsusdur.
	İzmirdə “Star” neft emalı zavodu	Zavodun səhmlərinin 60 faizi Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə (SOCAR Turkey Enerji A.Ş.), 40 faizi isə Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyinə məxsusdur
Gürcüstan Respublikası	SOCAR Energy Georgiya Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət	Gürcüstan Respublikasında neft-qaz məhsullarının topdan və pərakəndə satışını həyata keçirir. Bütün Gürcüstan üzrə regional qaz təminatının 95%-i SOCAR-ın nəzarətindədir -68 yanacaq doldurma məntəqəsi fəaliyyət göstərir
	SOCAR Georgiya Petroleum MMC	Gürcüstanın neft məhsullarının pərakəndə satış bazarının, təxminən, 25 faizinə nəzarət edir
	Kulevi şəhərində yerləşən Qara dəniz neft terminalı	Terminalın təyinatı neft və neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və tankerlərə yüklənməsindən ibarətdir.
İsveçrə	“SOCAR Trading”	Azərbaycanda çıxarılan neftin üçüncü tərəfə satışını həyata keçirir
	“SOCAR Energy Switzerland”	İsveçrə bazarında neft məhsullarının topdan və pərakəndə satışı ilə məşğuldur.
	SOCAR və “ExonMobil” müqavilə bağladılar	“Esso Switzerland” şirkətinin aktivləri SOCAR-ın nəzarətinə keçib.
Rumıniya	SOCAR Petrolum SA Rumıniya	Şirkət Rumıniya əhalisini Avro-5 standartlarının tələblərinə uyğun yüksək keyfiyyətli neft məhsulları ilə təmin edir.
Ukrayna	“Naftonreyd” neft bazası alınıb.	Ümumi həcmi 15250 m3, illik dövriyyəsi 200 min m3 olan neft bazası neft məhsullarının saxlanması üçün nəzərdə tutulub.

Mənbə: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-45913997>, 2020 və <http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar>, 2020 saytlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

SOCAR Energy Georgia MMC Gürcüstan Respublikasında neft-qaz məhsullarının topdan və pərakəndə satışını həyata keçirir. Hal-hazırda Tbilisi şəhəri istisna edilməklə, bütün Gürcüstan Respublikası üzrə regional qaz təminatı şəbəkəsinin 95 faizinə SOCAR nəzarət edir. Eyni zamanda Gürcüstanda SOCAR-ın 60-dan çox yanacaq doldurma məntəqəsi də fəaliyyət göstərir. SOCAR-ın bu ölkədəki digər törəmə istehsal strukturu kimi “SOCAR Georgia Petroleum” MMC-ni göstərmək olar. Sözügedən MMC Gürcüstan ərazisində neft məhsullarının pərakəndə satış bazarının, təxminən 25 faizinə nəzarət edir. SOCAR-ın Gürcüstan Respublikası ərazisindəki digər mühüm addımı 2006-cı ilin sonunda Kulevi yaşayış məntəqəsində yerləşən Qara Dəniz Neft Terminalını alması xüsusi olaraq qeyd edilə bilər. Terminalda neft və neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və tankerlərə yüklənməsi həyata keçirilir. Bu terminal Azərbaycan Respublikası və Mərkəzi Asiya ölkələrindən nəql edilən neft məhsullarının Avropa bazarlarına çıxarılmasını həyata keçirən alternativ imkanlar kimi dəyərləndirilə bilər.

Digər şirkət “SOCAR Energy Switzerland” İsveçrə bazarında neft məhsullarının topdan və pərakəndə satışı ilə məşğuldur. Daha sonra 2012-ci ildə SOCAR və “ExonMobil” şirkətləri arasında imzalanan müqavilə əsasında “Esso Switzerland” şirkətinin aktivləri SOCAR-ın nəzarətinə keçməsi də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin transmilliləşməsi prosesinin daha da dərinləşməsindən xəbər verir. SOCAR-ın Rumıniya və Ukraynadakı fəaliyyətləri xüsusi maraq doğurur. Məsələn 30 yanvar 2011-ci il tarixdə “SOCAR Petroleum SA Rumıniya” təsis edilməsi, həmçinin “SOCAR Energy Ukrayna”nın təsis edərək fəaliyyət göstərməsi, 2009-cu ildə Odessa şəhərində yerləşən 5 km arealda yerləşən 3,6 hektar ərazisi olan “Naftonreyd” neft bazasını alması da deyilən fikri, SOCAR-in iri transmilli şirkətə çevrilməsindən xəbər verir (<http://ikisahil.com/post/news-10539>, 2020).

SOCAR-ın neftdən gələn gəlirləri Azərbaycan Respublikasının Neft Fondunda toplanır. Həmin vəsaitlərdən milli itisadiyyatın qeyr-neft fondunun inkişafı, əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması, ixrac gəlirlərinin səmərəli bölgüsünün reallaşdırılması üçün istifadə edilir.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu. 1999-cu ildə dekabrın 29-da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 240 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun yaradılması qərara alındı. Fondun Əsasnaməsi 2000-ci ildə dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq olundu. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu 2001-ci ilin iyul ayından praktiki olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Fondun missiyası karbohidrogen xammalının maliyyə aktivlərinə çevrilməsidir. Əsas məqsəd və vəzifələri qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dəstəklənməsi, maliyyə nizam-intizamının yaradılması, qeyri neft sektorunun inkişaf etdirilməsi;

- Neft və qaz resurslarının satışından əldə edilən gəlirlərin toplanılması;

- Neft gəlirlərinin ölkədə sosial və iqtisadi ehtiyac və tələblər üçün istiqamətləndirilməsi.

Müvafiq olaraq Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin formalaşdırılması mənbəyinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən neftin satışından əldə edilən gəlirlər;

- Bonuslar ;

- Per-pay payments (Ödənişli ödənişlər);

- Dividentlər;

- Neft və qazın daşınmasından əldə edilən tranzit ödənişlər;

- Qrantlar və digər pulsuz yardımlar;

- Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin idarə edilməsindən əldə edilən vəsaitlər və s.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu bir sıra iri layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsində iştirakçı payının maliyyələşdirilməsi (sona çatdırılmışdır);

- Erməni təcavüzü nəticəsində öz evlərini tərk etməyə məcbur olmuş qaçqınların sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi;

- Oğuz-Qəbələ zonasından Bakıya su kəmərinin tikintisinin maliyyələşdirilməsi (sona çatdırılmışdır);
- Samur-Abşeron irriqasiya sisteminin tikintisinin maliyyələşdirilməsi;
- Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi;
- Bakı-Tbilisi-Kars dəmir yolu xəttinin maliyyələşdirilməsi;
- Azərbaycanlı tələbələrin xarici ölkələrdə təhsil almalarının maliyyələşdirilməsi;
- Türkiyə Respublikasında “Star” neft emalı kompleksinin tikintisinin maliyyələşdirilməsində iştirak;
- TANAP layihəsində Azərbaycanın iştirakçı payının maliyyələşdirilməsi;
- Müasir dənizdə üzən buruq qurğularının tikintisinin maliyyələşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının neft emalı və neft-kimya komplekslərinin tikintisində iştirakçı payının maliyyələşdirilməsi

Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinin təməl valyutası ABŞ dollarıdır. İnvestisiya portfelinin 50%-i ABŞ dolları, 35% -avro, 5%-i funt-sterlinq, 10%-i digər valyutalardadır. İnvestisiya siyasətinə əsasən investisiya portfelinin maksimum 60%-i borc öhdəlikləri və pul bazarının alətləri, maksimum 25%-i səhmlər, 10%-i daşınmaz əmlak, 5%-i qızıl ola bilər.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun aktivlərində artım təmayülləri diqqəti cəlb edir. Məsələn 2018-ci ilin əvvəllərində 35806.5 milyon dollar, aprel ayında 37631.7 milyon dollar olmuşdur, yəni bu üç ay ərzində 5,1% artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə 2005-ci ildə milli rifah Fondu termini işlədilmiş, daha sonra 2009-cu ilin aprelində Küveytin paytaxtı Əl-Küveytdə Beynəlxalq suveren fondlar Forumunun yaradılması nəzərdə tutuldu. ARDNF həmin Forumun üzvüdür.

AZPROMO. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri neft sektorunun transmilliləşdirilməsi sahəsində mühüm institusional struktur kimi Azərbaycanda ixracın və İnvestisiyaların Təsviqi Fondunun (AZPROMO) fəaliyyəti xüsusi ilə qeyd edilməlidir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, AZPROMO 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılmışdır. Əsas təyinatı ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi, həmçinin ölkə ərazisindən xarici dövlətlərə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Belə bir kontekstdə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun transmilliləşdirilməsində 2003-cü ilin yazındakı beynəlxalq tədbirlərin rolu da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bu zaman Bakıda iri TMK və şirkətlərin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirilirdi. Bu foruma Azərbaycan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının bütün sektor və sahələrini əhatə edən 130 layihə təqdim etmişdi .

AZPROMO çoxşaxəli beynəlxalq şəbəkə sistemi vasitəsi ilə indiki dövrdə öz missiyasını yerinə yetirərək, Azərbaycan iqtisadiyyatının transmilliləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərir. Fond İnvestisiya Təşviqi Agentliklərinin Dünya Assosiasiyasının üzvüdür. Avstriya və İtaliyada yerləşən və Bakıdakı mərkəzdən koordinasiya olunan beynəlxalq nümayəndəliklər vasitəsi ilə öz müştərilərinə xidmət göstərir, dünyanın 44 ölkəsindən 100-dən çox təşkilatlarla əməkdaşlıq edir (<http://www.azpromo.az/about-us/azerbaycanda-ixracin-ve-investisiyalarin-tesviqi-fondu-azpromo>, 2020).

AZPROMO Azərbaycanda fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlərin istehsal etdiyi məhsulların komponentlərində yerli şirkətlərin məhsullarının istifadə olunmasını nəzərdə tutan geniş tədbirlər planının hazırlanması istiqamətində də müəyyən işlər görür.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə transmilli şirkətlərin filialları, nümayəndəlikləri və digər strukturları fəaliyyət göstərməkdədir.

İndiki dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının transmilliləşməsi proseslərin daha da dərinləşməsi üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilir.

Cədvəl 8: Azərbaycan Respublikasında vergi borcları ləğv edilmiş transmilli strukturların siyahısı

Şirkətin adı	Növü	Silinmiş borcların həcmi (manat)
“Total E&P Azərbaycan B.V.”	Nümayəndəlik	518 min 227 manat
“BP Pipelines (BTC) Limited” şirkətinin Azərbaycan	Nümayəndəlik	469,8 manat
, “Azeri Drilling Company”	MMC	149 min 470 manat
“Hess (ACG) Limited” Azərbaycan	Filial	3 mln. 230 min 851,4
Procter & Gamble Azərbaycan servisləri”	MMC	461 min 398,1 manat,
Statoil Shah Deniz AS” Azərbaycan	Nümayəndəlik	640 min 909,2 manat
“Swift Technical (Azerbaijan) LTD”	Filial	218 min 144,8 manat
“Aquatech Construction”	MMC	982 min 985,9 manat,
“Az Yeyinti”	MMC	1 mln. 190 min 901,8manat,
“Azeritransport”	MMC	574 min 150,3 manat
Baku Steel Construction”	ASC	516 min 490,2 manat,
Budad Food Company”	MMC	24 min 852,8 manat,
Köprülülər Grup İnşaat Ticaret Limited Azərbaycan	Nümayəndəlik	20 min 449,7
“Sweet House”	MMC	198 min 163,7 manat
“İdeal LTD”	MMC	105 min 327,3 manat,
“A.M.A.Y.”	MMC	104 min 945,3 manat
“AMAY”	ASC	54 min 400,8 manat,
“ADO-G Motors”	MMC	18 min 741,4 manat,
“Akkord General Construction”	MMC	2 min 726,7 manat
“Akkord Nəqliyyat	MMC	84 min 159,8 manat,
“Azfen TQ”	MMC	167 min 705,6 manat,
“Bravo Group”	MMC	22 min 515 manat,
“Global Stone”	MMC	1 mln. 661 min 52 m.
“Nurgün-Trading LTD	Firma	1 min 911,6 manat
Nur-İnşaat”	MMC	3 mln. 839 min 453 m
Global-Construction	MMC	3 mln. 90 min 235 m.
“Ashtrom International LTD Azərbaycan	Filial	1 mln. 182 min 166,4 manat
“AtaHolding”	MMC	795,2 manat,
“Caspian American	MMC	141 min 822,5 manat

Mənbə: <https://oxu.az/economy/171225>, 2020

Nümunə kimi *Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən transmilli strukturların* 2017-ci il yanvarın 1-nə olan borclarının silinməsi ilə əlaqədar Vergilər Nazirliyinin qəbul etdiyi qərar xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Ümumiyyətlə, transmilliləşmə prosesi ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrini, o cümlədən maliyyə və bank sektorunu da əhatə etməkdədir.

3.2. Azərbaycanda bank sektorunda transmilləşmə proseslərinin problem və təmayülləri

Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında transmilli banklar müasir beynəlxalq bankların iki əsas tipindən (1. Transmilli banklar; 2. Millətlərarası banklar) biri kimi xarakterizə edilir və transmilli bankların bir sıra xüsusiyyətlərinə diqqət çəkilir:

- Transmilli bank iri bank inhisarı kimi milli və beynəlxalq borc kapitalı bazarında hegemonluq edir;
- Məcmu fəaliyyətində beynəlxalq əməliyyatlar daha çox üstünlük təşkil edir;
- Xarici ölkələrdə institusional şəbəkələri mövcuddur;
- Maliyyə-kredit sferasında müştəriyə universal xidmətlər göstərən banklardır;
- Beynəlxalq bank strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafı və kartelləşməsi kimi xüsusiyyətlərə diqqət yönəldilir .

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu xüsusiyyətləri özündə tam olaraq cəmləmiş hər hansı bir milli bank strukturu ölkə ərazisində mövcud deyildir. Ancaq müəyyən xüsusiyyətlər lokal bankların transmilliləşməsi prosesinin başlanğıc mərhələdə olmasından xəbər verir. Bütün bunlar isə baxmayaraq ki, ölkədə milli bank sistemi tam olaraq formalaşsa da, hələ də Azərbaycan milli maliyyə kapitalının rəqabətədavamlı maliyyə kapitalı kimi tam olaraq inkişaf etməməsindən xəbər verir.

Milli Bank sistemi Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatının mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Respublikada iki səviyyəli, bazar tipli bank sistemi inkişaf etmişdir. Sözügedən bank sisteminə Mərkəzi Bank və kredit təşkilatların məcmusu daxildir. Onlar iqtisadiyyatın bütün halqaları arasında fasiləsiz olaraq hesablamaları və digər bank funksiyalarını yerinə yetirirlər. Daimi olaraq bazarda bir-biri və xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Mərkəzi Bank respublikada bank və ödəniş sisteminin sabitliyi və inkişafını təmin edir, dövlətdən müstəqil olaraq pul və valyuta siyasətini həyata keçirmə səlahiyyətləri vardır.

Keçid dövründə respublikanın bank sferası struktur və təşkilati transformasiyaya məruz qalmışdır. Burada əsas təmayüllər transformasiya dövrünü yaşayan bütün ölkələrdəki ümumi qanunauyğunluqlara bənzəyir. Göstərilən

komponentlər pul-kredit dövriyyəsinə xidmət edən, ümumi funksiya və məqsədlərlə birləşən vahid sistemi yaradır. Bütün bunlar ümumi normativ – hüquqi bazanın mövcudluğu ilə təsdiqlənir-yəni bank qanunvericiliyi formalaşmışdır. Bank qanunvericiliyi bank sisteminin əsas halqaları arasında hüquqi statusu və qarşılıqlı əlaqələrin qaydalarını təsbit edir, onlar arasında daha dayanıqlı əlaqə tiplərini rəqlamentləşdirir .

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında bank sektorunda konsolidasiya prosesləri davam edir. Bankların sayının azalması maliyyə problemləri və çətinliklərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. İndiki dövrdə bank sektorunda rəqabət mübarizəsi prosesləri iri özəl bankların təntənəsi istiqaməti üzrə inkişaf edir. İri bankların bazar mövqeləri güclənmişdir. Bunlar Paşa Bank, Kapital Bank və Xalq Bankdır. Bu proseslər son illərdə 15 bankın bağlanması, Azərbaycan Beynəlxalq Bankının maliyyə sağlamlaşdırılması, kiçik bankların borc vəsaitlərinin həcmnin azalması fonunda baş verir. Dörd iri bank 2017-ci ildən mənfəətlə fəaliyyət göstərir. Bu banklar sektorun mənfəətinin əsas hissəsini formalaşdırırlar. Bank sektorunun bəzi hissəsi 2016-cı ildən ziyanla işləyir (<https://report.az/ru/finansy/sliyanie-bankov-v-azerbaydzhane-prodolzhitsya-mezhdunarodnie-eksperti/>, 2019).

Cədvəl 9: Azərbaycan banklarının aktivlər üzrə ilk onluğu (TOP-10)

№	Banklar	Aktiv(min AZN)
1	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	9,321,336
2	Paşa Bank	4,383,325
3	Kapital Bank	4,007,548
4	Xalq Bank	2,177,368
5	Bank Respublika	1,356,235
6	Azərbaycan Sənaye Bankı	939,662
7	Accessbank	824,276
8	Unibank	787,771
9	Rabitəbank	653,732
10	AFB Bank	583,274

Mənbə: <https://banker.az/az%C9%99rbaycan-banklarinin-aktiv%C9%99rin%C9%99-uzr%C9%99-top10-na-yeni-bank-daxil-olub/>, 2020

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif analitik agentliklər respublikanın yerli bankları ilə bağlı mütəmadi olaraq qiymətləndirmələr aparırlar. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların 2019-cı il oktyabrın 1-nə əsasən aktivlərin həcminə görə rənkinqi “Cədvəl 9”-da göstərilmişdir.

Beynəlxalq reyting agentliyi Fitch Ratings Azərbaycanda bank sektorunda problemlərin qaldığını qeyd edərək bank sektorunun mövcud vəziyyətini zəif qiymətləndirmişdir. Fitch Bank System Indicator (BSI)", - mövcud vəziyyət “b” qiymətləndirilmişdir. Agentliyin məlumatlarına görə 2019-cu ilin may ayında işləməyən kreditlərin çəkisi 12,7% təşkil etdiyi göstərilmişdir. Depozitlərin dollarlaşması yüksək səviyyədə 59,6%, kreditlərin 35%-i xarici valyutalarla nominallaşmışdır. Fitch Ratings emitentin uzunmüddətli deflot reytingini də təsdiqləyərək yerli və xarici valyutalarda “BB+” səviyyəsində qaldığını göstərmişdir. “BB+” reytingində güclü xarici balans və dövlət borcunun aşağı səviyyədə olması, ölkə iqtisadiyyatının karbohidratlardan güclü asılılığı, zəif inkişaf etmiş lakin inkişaf etməkdə olan siyasətin mövcudluğu, idarəetmənin zəif göstəriciləri və bank sektorunun zəifliyi qeyd olunur. Fitch Azərbaycanın büdcə kəsirinin ÜDM-in 2,5%-i civarında olduğunu, büdcə kəsirinin əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına qarşılandığı qeyd olunur (<https://d9mc3ts4czbpr.cloudfront.net/en/article/fitch-%ref=article-related-artciles>, 2019).

Yerli sahibkarların fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bağlı problemlərin həllinə bank sektorunun kifayət qədər inkişaf etməməsi təsir göstərir. Lakin belə bir fikir də var ki, Azərbaycanda Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi yerli bankların qərbin nəhəng bankları tərəfindən udulması prosesi təkrarlanmayacaq. Bu gün yerli bankların xarici banklar tərəfindən udulmasına əngəl törədən əsas əngəl yerli bankların büdcə vəsaitlərindən istifadə imkanlarının olmasıdır. Hökumətin dəstəyi ilə banklar müddətli depozitlərə görə yüksək faizləri saxlaya bilər, bununla da xarici bankların ölkədə möhkəmlənməsinin qarşısı alınır. Eyni zamanda belə bir sistem bankları səmərəli fəaliyyət göstərməyə vadar edir. Ancaq neft sektoru və istehlak kreditləşdirməsi banklara istənilən səmərəliliyi verə bilər. Bununla da banklar emal

sənayesi müəssisələrinin problemlərindən uzaqlaşırırlar, geniş dəstək bazasını itirərək, kapitalın çıxarılmasında vəsaitin toplanılması və vasitəçi rolunu oynayırlar.

Azərbaycanda bank sisteminin ağırlı məqamları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Kapitallaşmanın aşağı səviyyəsi;
- Depozit resursları qıtlığı;
- Zəif kredit mədəniyyəti;
- Zəif əməliyyat səmərəliliyi və s.

Göstərilən problemlər məcmu halında Azərbaycan iqtisadiyyatının zəif tərəfləridir, ancaq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına tam olaraq əngəl deyillər (Салимов С., 2015, С.235-236).

Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf etməsinin onun transmilliləşməsi kontekstində nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın maliyyə sisteminə nisbətən inteqrasiya olunmuş milli banklarımızdan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı hesab edilə bilər.

Müvafiq olaraq sözügedən bankın institusional inkişaf proseslərinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. Hələ 1990-cı ildə SSRİ-nin Xarici İqtisadi Bankının Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdı, daha sonra 1992-ci ildə səhmlərinin nəzarət paketi dövlət mülkiyyətində olan səhmdar bank kimi fəaliyyət göstərmiş, həmin ilin dekabr ayından bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə icazə verən Azərbaycan Milli Bankının lisenziyasını almışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bankın nüfuzu artmağa başladı. Bankın beynəlxalq əməliyyat və maliyyə xidmətləri göstərməsi imkanları bir qədər genişləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən bank vaxtıqən nizamnamə fondunun həcminə görə ölkənin sığorta bazarında ən iri şirkət olmuş «Beynəlxalq Sığorta Şirkəti»-nin təsisçisi və yeganə sahibi olmuşdur (nizamnamə fondunun həcmi 5 milyon ABŞ dolları təşkil edirdi). Eyni zamanda Bank Rusiya Federasiyasının Moskva şəhərində nizamnamə fondu 10 milyon Avro olan «Azərbaycan Beynəlxalq Bankı - Moskva» törəmə strukturunu təsisçisidir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı respublika hüdudlarından kənarda fəal işləyən törəmə strukturu

yaratmağa nail olmuşdur. Deyilənlərlə yanaşı bankın dünyanın başqa ölkələrində də nümayəndəlikləri yaradılmışdı (<http://www.banklar.com/azerbaycan-beynelxalq-banki/>, 2019).

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı respublikada bank xidmətləri sahəsində iri milli oyunçu kimi, eyni zamanda xarici ölkələrdə də şaxələndirilmiş strukturlar yarada bilmişdir. Sözügedən maliyyə qrupunun Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da maliyyə biznesini inkişaf etdirmək imkanı vardır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının beynəlxalq ekspansiyasını aşağıdakı kimin qruplaşdırmaq olar:

- biznes artımının şaxələndirilməsi, dünya bazarlarına çıxış, yeni müştəri segmentlərinin qazanılması, müştərilərə mövcud təkliflərin genişləndirilməsi, yeni bazarların mənimsənilməsi;

- yeni texnologiyalara çıxış imkanı: yeni bank texnologiyaları ilə testləşdirmə imkanı və digər bank qruplarına replikasiya:

- maliyyə resurslarından istifadə imkanı: cəlbədicə faizlərlə vəsaitlərin cəlb edilməsi;

- transmilliləşdirmə imicinin qazanılması, dünyanın aparıcı bank qrupları sırasına daxil olmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında transmilli bankların filialları və törəmə strukturları fəaliyyət göstərir.

Belə bir kontekstdə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 30 bank, o cümlədən dövlətin iştirakı ilə iki bank fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda 30 bankdan 5-i xarici bankların filialı və yaxud törəmə şirkətlərdir. Bunlar Türkiyənin "Yapı Kredi Bank Azərbaycan" və "Ziraat Bank Azərbaycan", "Bank VTB Azərbaycan", İran və Pakistan Milli bankların Bakı filiallarıdır. Yuxarıda göstərilən kredit təşkilatları Azərbaycanın maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərirlər. Həmin banklar Azərbaycanın maliyyə bazarlarına dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində daxil olmuşlar. Daha bir bank "Accessbank" törəmə struktur hesab edilə bilər. "Accessbank" beynəlxalq maliyyə təşkilatları (Asiya İnkişaf Bankı, Avropa İnvestisiya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Qara dəniz Ticarət və İnkişaf

Bankı, həmçinin Hollandiya İnkişaf Bankı, Avstriya İnkişaf Bankı və investisiya fondları ilə sıx bağlıdır (<http://www.contact.az/ext/news/2019/-/subsc/markets/ru/120917>).

Müvafiq olaraq Azərbaycanda törəmə bank strukturları haqqında bir qədər daha ətraflı məlumat verilməsi məqsədəuyğun olardı:

Yapı Kredi Bank Azərbaycan Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti- 2000-ci ildə yanvar ayının 11-də Koçbank Azərbaycan LTD adı ilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından 243 sayılı bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almışdır. Daha sonra 2005-ci ildə sentyabr ayında Türkiyədəki Yapı Kredi Bankası A.Ş.-də eyni zamanda Koç Maliyyə Xidmətləri ailəsinə daxil olmuşdur. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Koçbank Azərbaycan LTD 2007-ci ilin əvvəlindən başlayaraq “Yapı Kredi Bank Azərbaycan” Qapalı Səhmdar Cəmiyyət kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bankın adının dəyişdirilməsi təsisçisi olan strukturun, yəni Koçbankın digər tərəfdaş bank Yapı Kredi Bankı ilə birləşməsi bağlıdır. Göründüyü kimi, burada transmilli bankda maliyyə təmərküzləşməsi və kapitalın idarəedilməsi prosesləri diqqəti cəlb edir.

İndiki dövrdə Yapı Kredi Bank Azərbaycan maliyyə bazarında müştərilərinə bankçılığın Pərakəndə və Korporativ sahələrində məhsullar təklif edirlər. Səhmdarları Türkiyənin ən nüfuzlu holdingi Koç Group və Avropanın ən böyük bankı Unicredit Group olan Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC-nin əsas məqsədi dünyanın 17 ölkəsində mövcud olan təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycan maliyyə bazarında, bank sektorunda fəaliyyətini genişləndirməkdir, sözügedən sahələrdə müştərilərinə yeni məhsul və xidmət növləri təklif etməkdədir.

Nümunə üçün aşağıdakı faktların diqqətə çatdırılması məqsədəuyğun olardı:

- 2012-ci ildə sentyabr ayında Worldcard-ın Azərbaycan müştərilərinin təqdim edilməsi, həmçinin Mobil Bankçılıq kimi innovativ məhsullarını müştərilərə təqdim etməsi və s. xüsusi olaraq göstərilə bilər.

Hal-hazırda Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC İtaliyanın Unicredit və Türkiyə Cümhuriyyətinin Yapı və Kredi Bankası A.Ş (Türkiyə) banklarının törəmə bank strukturu kimi fəaliyyət göstərir.

Yapı Kredi Bank Azərbaycan törəmə bank strukturu respublikanın maliyyə bazarına çıxardığı yeni innovativ məhsul və xidmətlərə görə dəfələrlə mükafatlandırılmışdır.

Cədvəl 10 : Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC-nin son 5 ildə mükafatları

<i>İllər</i>	<i>Mükafatlar</i>
2012	- 2012-ci ildə Master Card tərəfindən Ən Yaxşı Marketing Kampaniyası-Worldcard
2014	- Global Banking and Finance Review tərəfindən Ən Yaxşı Yeni Pərakəndə Bank, Azərbaycan
2014	- Global Banking and Finance Review tərəfindən Ən İnnovativ Korporativ Bank, Azərbaycan
2015	- 2015-ci ildə banco.az portalında müştərilərin səsverməsi nəticəsində Ən Yaxşı İnternet Bankçılıq Məhsulu, Azərbaycan
2015	- 2015-ci ildə Global Banking and Finance Review tərəfindən Ən Yaxşı Pərakəndə Bank, Azərbaycan
2015	- 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən Aktiv Bank fəaliyyəti göstərdiyinə görə təşəkkür məktubu
2018	- Global Banking and Fiance Review tərəfindən Ən Etibarlı Bank Azərbaycan Mükafatı

Mənbə: <https://www.yapikredi.com.az/az/umumi-melumat>, 2020

Türkiyə Cümhuriyyətinin Ziraat Bankı Müstəqil Dövlətlər Birliyi regionunda da fəaliyyətini genişləndirməyi planlaşdırmış, Azərbaycan Respublikasının da maliyyə bazarında fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da “Ziraat Bank Azərbaycan” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti adı altında törəmə Bankı fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən törəmə bank strukturu Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən 30 dekabr 2014-cü il tarixində verilmiş 255 sayılı lisenziya əsasında fəaliyyət göstərir..

Bank üç səhmdardan ibarət olmaqla açıq səhmdar cəmiyyəti formasında təsis edilmişdir. Bunlardan, 99.98% səs vermə hüququna malik səhmlərin sahibi T.C.Ziraat Bankası Anonim Şirkəti, 0.01% səs vermə hüququna malik səhmlərin sahibi Ziraat Sigorta Anonim Şirkəti və 0.01% səs vermə hüququna malik səhmlərin sahibi Ziraat Yatırım Menkul Değerler Anonim Şirkətidir (<http://www.ziraatbank.az/bankimiz/about-us-az-2>, 2020).

VTB Qrupu dünyanın üç qitəsi Avropa, Asiya, Afrika qitələrinin maliyyə strukturlarını özündə birləşdirir. Qeyd edilən arealda, daha doğrusu dünyanın 21 ölkəsində fəaliyyət göstərərək, maliyyə məhsullarını müştərilərinə təqdim edir. VTB qrupuna – Bank VTB ASC (daha sonra – VTB və ya Bank), həmçinin 21 ölkədə fəaliyyət göstərən törəmə maliyyə və bank strukturları daxildir. Onlardan 12-si kredit, 9-u maliyyə şirkətləridir. Nizamnamə kapitalının 50%-dən yuxarısı VTB-nin payına düşür.

VTB qrupu Fransada və Almaniyada Bank VTB (Avstriya) AQ-nin bazasında yaradılmış VTB qrupunun subholdinqinə daxil olan banklarla təmsil olunmuşdur. VTB-nin və törəmə şirkətlərinin filialları Hindistanda, Çində, Sinqapurda yerləşir. VTB Vyetnam-Rusiya bankı (Vietnam-Russia Joint Venture Bank, VRB) ilə təmsil olunduğu Vyetnam bazarında da fəaliyyət göstərir. Vyetnam-Rusiya bankı VTB qrupuna daxil deyil, lakin böyük sayda səhm paketinin VTB-yə məxsusluğunu səbəbindən, Bank onun fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir (<https://vtb.az/group/upravlenie/>, 2020).

Qeyd etmək lazımdır ki, VTB-nin törəmə maliyyə və bank strukturları eyni zamanda MDB məkanında - VTB-nin Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, Belarusiyada, Qazaxıstanda, Ermənistanda və dünyanın bir sıra digər ölkə və regionlarında fəaliyyət göstərir.

VTB MDB məkanına *klirinq bank* rolunu öz üzərinə götürmüşdür. BTB Avropadakı törəmə banklarının fəaliyyətini optimallaşdırır, qrupun korporativ biznesi VTB Bank (Avstriya) –da, investisiya –bank biznesi VTB Bank (Avropa) konsolidasiya edilmişdir.

"Accessbank"-ın Azərbaycandakı törəmə strukturları müəyyən formalaşma prosesi keçmişdir. Hələ 2002-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan Mikromaliyyələşdirmə Bankı QSC Bakıda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Daha sonra 2008-ci ildə sentyabrın 8-də Bankın adı dəyişdirilmişdir və bank öz fəaliyyətinə «AccessBank» adı ilə davam etdirmişdir (<https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/finance/commercial bank/>, 2020).

Risqlərin idarə edilməsi bankın biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Bankda biznes kreditləri üzrə borcalanların qiymətləndirilməsi zamanı borcalanın biznes fəaliyyətində təcrübəsi, maliyyə göstəriciləri, kredit tarixi, girov təminatı, kreditin təyinatı, eləcə də borcalana təsir göstərən bazar amilləri və xarici amillər nəzərə alınır. Heç də təsadüfi deyildir ki, "Accessbank"- dəfələrlə beynəlxalq mükafatlara layiq görülüb. Məsələn, Financial Times Ltd. qrupuna aid və ən nüfuzlü beynəlxalq maliyyə nəşrlərdən biri olan The Banker 2016-ci il 07 dekabrda Londonda keçirilən təltifat mərasimində AccessBank-ı «Azərbaycanda İlin ən yaxşı Bankı» nominasiyasında mükafatlandırdı (<https://www.accessbank.az/az/our-bank/risk-mgmt/>, 2020).

Bank Melli İran Bakı filialı Azərbaycan ticarət-iqtisadi əlaqələrinin iqtisadi subyektlərinə daha geniş və operativ maliyyə-kredit xidmətləri göstərmək ilə 1993-cü ildən Bakı şəhərində bankın törəmə strukturu, Bakı filialı yaradılmışdır. Filial İran İslam Respublikasında yerləşən Bank Melli İrana məxsusdur və onun Azərbaycanda ayrıca idarəetmə orqanları yoxdur.

- Bank Melli İran Bakı filialı respublikanın regionlarında da geniş şəbəkəsi formalaşmışdır.

1. Bank törəmə bank kimi müştərilərinə geniş çeşidli maliyyə xidmətləri göstərməyi nəzərdə tutur (<https://bmibaku.az/bank-ve-onun-fealiyyeti>, 2020).

Pakistan Milli Bankı beynəlxalq dərəcəli böyük xarici filialların şəbəkəsinə malik olan və dünyanın aparıcı banklar ilə sazişləri olan bankdır. Bank beynəlxalq biznes yəni idxal, ixrac, akkreditivlər, xaricə pul köçürmələri, xarici garantiyalar və hesablar və sairə xidmətlər aşağı tariflərlə və qısa müddətə həyata keçirir. Bankın filialları: Nyu-York, Vaşinqton (ABŞ), Paris (Fransa), Frankfurt (Almaniya), Tokio və Osaka (Yaponiya), Seul (Koreya), Honq-Konq, Kabul və Cəlalabad (Əfqanıstan), Dəkkə və Çittaqong (Bangladeş), Aşqabad (Türkmənistan), Bişkek (Qırğızıstan).

PMB-in Almatada (Qazaxıstan) subsidiya bankı var, Çikaqo (ABŞ), Toronto (Kanada), Pekin (Çin) və Daşkənddə (Özbəkistan) nümayəndəlikləri var və Pakistan Milli Bankının Bakı filialı Azərbaycan Əmanətlərin Sığortalanması

Fondunun, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, Swift-in və Amerikanın Ticarət Palatasının üzvüdür (<http://www.banklar.com/pakistan-milli-banki-nbp/>, 2020).

İndiki dövrdə Azərbaycanın bank sektorunun tələb olunana səviyyədə fəaliyyət göstərməsinə əngəl olan üçün bir sıra problemlər var.

-Azərbaycanda bank sektorunda kapitallaşma ilə bağlı müvafiq tədbirlər kifayət qədər həyata keçirilməsi tələb olunur;

-Azərbaycan banklarının digər ölkələrdə filial və nümayəndəliklərinin açılması işi zəif həyata keçirilir.

- kapitalın təmərküzləşməsi məşətbları və milli bankların səmərəli fəaliyyəti xarici ölkələrin bankların fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

Azərbaycan banklarının xarici bazarlara çıxışına mane olan əngəllər vardır:

- Yüksək rəqabət, xarici ölkələrin bankları milli oyunçulara nisbətən daha çox şey təklif edirlər.

- Bürokratik əngəllər;

- Maliyyə hesabatlarının qeyri-qənaətbəxş səviyyəsi və s.;

Azərbaycanda bank sektorunun transmilliləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- TMB-lərin qurulması üçün baza rolunu oynaya biləcək bankların qurulması üçün seçilmiş bankların bank kapitalının maliyyə strukturlarında təmərküzləşməsinin stimullaşdırılması, onların təkrarar kapitallaşdırılması;

- Azərbaycan TMB-lərinin qurulması üçün qanunvericilik bazasının qurulması;

- TMB-nin nəzarət səhmlərinin əldə edilməsində dövlətin də iştirakı bankın sabit maliyyə siyasətinin formalaşmasına zəmin yaradır;

- Azərbaycan banklarının yaxın və qonşu ölkələrdə ən azı nümayəndəliklərinin yaradılması, yerli maliyyə bazarlarına nüfuz etmək imkanlarının araşdırılması.

- Maliyyə menecmentinin kifayət qədər qənaətbəxş səviyyədə olmaması və s.

Göründüyü kimi, ölkədə maliyyə sketorunun transmilləşdirilməsi prosesinin dərinləşməsi üçün maliyyə menecmentinin inkişaf etdirilməsinin xüsusi yeri vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, digər dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyə mühitinin mühüm elementlərinin beynəlxalq maliyyə menecmentinin prinsip, üsul

və alətləri ilə idarə edilməsi ümumi xarakterik cəhət kimi göstərilə bilər. Burada başlıca vəzifə maliyyə müəssisələrinin maliyyə imkanları, məqsədlərinin onların reallaşdırılması ilə uzlaşdırılmasıdır. Eyni zamanda burada spesifik vəzifələrdə diqqəti cəlb edir.

- Pul və ödəniş balansındakı mövcud vəziyyətin xarici mövqelərə nisbətən təhlili;

- Müxtəlif valyutaların beynəlxalq hesablamaları maliyyə əməliyyatlarının planlaşdırılması üçün hesablanır;

- Kreditləşdirmədə ixrac fəaliyyəti;

- Portfel investisiyaları, beynəlxalq büdcə kapitalı və xarici investisiyalar və onların həyata keçirilməsinin motivləşdirilməsi;

- Avrovalyuta, avrokredit, avro istiqrazlarla bazar əməliyyatları;

- Beynəlxalq hesablaşmalarda müxtəlif valyutalardan istifadə edilməsi, çoxmillətli korporasiyaların maliyyə əməliyyatlarının proqnozlaşdırılması.

- Bütün növ valyuta risklərinin və xarici valyutalarının idarə edilməsi üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdəki mövcud vəziyyətə nəzarət edilməsi və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir maliyyə qloballaşması modelinin konturları XX əsrin 60-70-ci illərindən formalaşmağa başlamışdır, həmin model transformasiya prosesi keçirməkdədir və bu proseslərdən dövlətlərin çiçəklənməsi, xalqların rifahı çox asılıdır. Çünki bütün bunlar biznes sferasında əhəmiyyətli dəyişikliklərə, kapitalın beynəlxalq hərəkətinin fəallaşmasına, yığcamlığına təsir göstərir, qlobal şirkətlərin fəaliyyət strategiyasında köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Bütün bunlarla yanaşı qloballaşma və o cümlədən maliyyə qloballaşması inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə institusional və struktur dəyişikliklərinə də səbəb olmuşdur.

Transmilli Şirkətlər və o cümlədən, onun mühüm təzahür formalarından olan Transmilli Banklar iqtisadi mexanizmlərin fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynayırlar. Onların vasitəsi ilə kapitalın təkrar bölgüsü, rentabelli sahə və regionlara yönəldilməsi həyata keçirilir və müvafiq olaraq bütün bunlar isə cəmiyyətdə iqtisadi və sosial tərəqqiyə nail olunmasına gətirib çıxarmışdır. Banklar maliyyə qurumları olmaqla yanaşı, istehsalın birbaşa iştirakçısı, ticarət-sənaye korporasiyalarının orqanları kimi də fəaliyyət göstərirlər. Böyük iqtisadi və maliyyə informasiyası əldə edərək transmilli şirkətlər ölkənin siyasi və iqtisadi inkişaf proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər.

Dünya maliyyə resurslarının qloballaşmasında transmilli korporasiyaların fəaliyyəti çox böyük rol oynayır. Transmilli korporasiya iri assosiasiya kimi öz fəaliyyətində beynəlxalq yanaşma müddəalarından istifadə edir. Korporasiya çərçivəsində vahid mərkəzdən idarə edilən beynəlxalq istehsal, marketinq, maliyyə kompleksi fəaliyyət göstərir. TMK-ların fərqli cəhəti kimi mərkəzləşdirilmiş idarəetmə ilə onun ayrı-ayrı filiallarına idarəetmə muxtariyyətinin verilməsinin uzlaşdırılması göstərilə bilər.

Diqqəti cəlb edən vacib məsələlərdən biri də odur ki, transmilliləşmə proseslərinin bütün dünyada başlıca təzahürlərində biri artıq XXI əsrin əvvəllərində planetdə 70 mindən yuxarı transmilli korporasiya 850 min filialları ilə birlikdə fəaliyyət göstərməsidir. Ana şirkətlər əsasən inkişaf etmiş dövlətlərdə yerləşmişdir.

Filialların əksəriyyəti isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerləşir. Beynəlxalq sənaye istehsalının təxmini olaraq yarısı, xarici ticarətin yarısı TMK-ların üzərinə düşür. Beləliklə, Transmilli şirkətlər, onların fəaliyyəti transmilli sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış və yaxud təsis edilmiş institusional strukturlardır.

Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatlarında transmilli şirkətlərin məzmun və mahiyyəti dəyərləndirilərkən transmilli şirkətlər bütün dünyaya biznes sahəsi kimi baxan global şirkətlər, millətlərin və dövlətlərin fəvqündə dayanan şirkətlər kimi təsbit olunur.

Müasir dünya iqtisadiyyatında aşağıdakı təmayüllər xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir:

- Dünyada maliyyə və bank sektorunun transmilliləşməsi Transmilli bankların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

- TMB-lərin kapitalının əhəmiyyətli hissəsi qiymətli kağızlardadır, onların likvidliyi və etibarlılığı real kapitaldan bilavasitə asılıdır və TMB-lərin əsas məqsədlərindən biri real kapitalın innovasiya yönümlüyünün fəallaşdırılmasıdır.

- Maliyyə qloballaşması kontekstində milli pul-kredit siyasətinin nəticələrini öncədən təsbit etmək çətinləşir;

- Pul-kredit siyasətinin öncədən təmayüllərinin təsbiti imkanları da azalır;

- Milli pul-kredit siyasəti məqsəd və alətlərin əlçatanlığı baxımından getdikcə daha çox məhdudiyyətlərlə üzləşir;

Dünyanın aparıcı Transmilli Bankları üçün öz mövcudluqlarını qoruya bilmələri üçün mühüm məsələlərdən biri risk-menecmentinin təkmilləşdirilməsidir. Əsas qayğılar kreditləşdirmə ilə bağlı risklərdir. Banklar böhrandan çıxmaq üçün müxtəlif sxemlər təklif edirlər. Onların içərisində bir neçə model xüsusi ilə qeyd edilə bilər. Məsələn **maliyyə supermarketi** - bu modeldə maliyyə vasitəçisinə geniş spektrlərdə maliyyə xidmətləri təklif etmək imkanı yaradılır.

- Transmilli Transmilli Korporasiyaların ən ciddi problemlərindən biri də xarici bazarlara adaptasiya olmaq problemidir. Bunun üçün korporasiyalar kifayət qədər vəsait sərf edir, ciddi səylər göstərilir. Bir sıra adaptasiya mexanizmlərindən istifadə edirlər;

Transmilli şirkətlərin maliyyə problemləri qismində adaptasiya, maliyyə riskləri, maliyyə resursları çatışmazlığı və artıqlığı problemləri və s. kimi problemləri diqqəti cəlb edir;

TMŞ-lərə TMB-lər maliyyə problemlərinin, o cümlədən maliyyə risklərinin həlli üçün müxtəlif üsullardan, alət və mexanizmlərdən istifadə edirlər (heccələşdirmə, netinq üsulu və s.).

Azərbaycan Respublikasında transmilliləşmə prosesləri neft sektorunda 90-cı illərin ikinci yarısında Əsrin müqaviləsinin bağlanmasından sonra başlamışdır.

Respublikada transmilliləşmə prosesində avanqard rolunu Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti və Azərbaycan Dövlət Neft Fondu oynamış, hal-hazırda maliyyə və digər sektorlarda sözügedən proseslər müşahidə edilir.

Respublikadan kənarda törəmə strukturları olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı milli maliyyə strukturlarının transmilliləşməsi proseslərinin mühüm oyunçularındandır;

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında xarici ölkələrində maliyyə bank strukturlarının törəmə strukturları fəaliyyət göstərirlər, lakin həmin strukturların fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı konkret addımlar atılmır.

Təkliflər. Dünyada transmilli şirkətlər maliyyə problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər:

-Azad pul vəsaitləri fondunun yaradılması – sözügedən fondun yaradılmasında məqsəd pul aktivlərinin idarə edilməsinə xidmət edir və səmərəli maliyyə aləti kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edilən tədbir xüsusi fond vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin köçürülməsi ilə həmin vəsaitlərin idarəedilməsi mərkəzi rolunu oynayır;

-Bu əməliyyat kənar strukturlara borclanmaları, müvafiq olaraq borc faizlərinin azaldılmasına səbəb olur. Nəticədə investisiyaların rentabelliği də yüksəlir;

-Resursların, xüsusilə də maliyyə resurslarının transmilli səfərbər olunması sisteminin formalaşması və həmin sistemin pul vəsaitlərinin cari kurslarını izləməsi, toplanılmış informasiya TMK-da qarşılıqlı ödəniş sisteminin yaradılması üçün istifadə edilə bilər, qısamüddətli borcların daha səmərəli alınması üçün də yararlıdır.

-Azərbaycan Respublikasında da milli iqtisadiyyatının transmilliləşdirilməsi, maliyyə kapitalının qloballaşması istiqamətində xüsusi tədbirlər planının işlənilib hazırlanması, qeyd edilən istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Dövlət Neft Fonundunun vəsaitlərindən qismən yararlanmaq olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K.X., İllüseynov Q.S., 2011, Beynəlxalq biznes (dərslük), Sumqayıt, 480 səhifə
2. Azadi Sevinc, SOCAR: qlobal layihələrin təşəbbüskarı olan transmilli şirkət, //http://ikisahil.com/post/news-10539
3. Əliyev A., Şəkərliyev A, Dadaşov İ., 2003, Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri, Bakı Univesiteti nəşriyyatı, Bakı, 455 s.
4. G.Ə.Gənciyev, Ə.R.Ələkbərov, L.G.Məmmədova, 2007, Transmilli korporasiyalar”, “Elm”, Bakı, 192 s.
5. N.Sabiroğlu, 2006 “Qloballaşma və xarici investisiyalar”, “Azərbaycan”, Bakı, s.102, s.104 //http://anl.az/el/s/ns_qvxi.pdf
6. Yusifov C.R., Transmilli Korporasiyaların innovasiya fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsində vergi sisteminin rolu, Azərbaycanın vergi jurnalı № 5, 2013 s.57-72

Xarici dildə

1. Алекперова Фатима Расим кызы, Перспективы развития транснационализации банковской системы Азербайджана в современных условиях: стратегия выхода на рынки стран СНГ // Теория и практика общественного развития №2, 2012 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-transnatsionalizatsii-bankovskoy-sistemy-azerbaydzhana-vsovremennyh-usloviyah-strategiya>.
2. Алёшина Александра Викторовна ТНК и мировое развитие: политологический анализ // Вестник РУДН. Серия: Политология. №1. 2010, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tnki-mirovoe-razvitie-politologicheskiiy-analiz> (дата обращения: 16.12.2019).

3. Андропова, Н.Э. Воздействие финансовой глобализации на трансформацию мировой финансовой архитектуры / Н.Э. Андропова // Закон и право № 2, 2014, С. 14–16.
4. А.О. Мамедов, Финансовые риски транснациональных корпораций, Корпоративный менеджмент, №4, 2006, с.41-45
5. Н.Н. Мартыненко, О.М. Маркова, О.С. Рудакова, Н.В. Сергеева, 2015, Банковские операции, 612 с.
6. Глазкова Н. Г. Финансовый менеджмент транснациональных корпораций в условиях глобального кризиса // Вестник Вол ГУ. Серия 3: Экономика. Экология. - №1. 2010. URL: [https:// cyberleninka. ru/article /n/ finansovy-menedzhment-transnatsionalnyh-korporatsiy-v-usloviyah-globalnogo-krizisa](https://cyberleninka.ru/article/n/finansovy-menedzhment-transnatsionalnyh-korporatsiy-v-usloviyah-globalnogo-krizisa) (дата обращения: 09.09.2019).
7. Голикова Юлия Александровна Роль и сферы деятельности транснациональных корпораций в современной мировой экономике, Вестник НГУЭУ, №1. 2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-sfery-deyatelnosti-transnatsionalnyh-korporatsiy-v-sovremennoy-mirovoy-ekonomike> (дата обращения: 16.12.2019).
8. Голикова Ю.А. Экономическая безопасность и влияние транснациональных государств на экономику государств. // Известия Иркутской государственной экономической академии. №6. 2010, С. 125-128.
9. Евсюков Антон Александрович, Особенности взаимодействия транснациональных корпораций с правительствами национальных государств // АНИ: экономика и управление. №2, 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vzaimodeystviya-transnatsionalnyh-korporatsiy-s-pravitelstvami-natsionalnyh-gosudarstv> (дата обращения: 16.12.2019).
10. Зеленюк Александр Николаевич, Направления стратегии транснациональных банков, Российский внешнеэкономический вестник. №10, 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/napravleniya-strategii-transnatsionalnyh-bankov> (дата обращения: 13.09.2019).

11. Зубченко Л. Борьба с отмыванием капиталов http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/borba_s_otmyvanijem_kapitalov_2010-09-21.htm
12. Катасонов В.Ю. Присоединение России к ВТО? А что дальше? [Электронный документ] / URL: http://ruskline.ru/analitika/2012/05/12/prisoedinenie_rossii_k_vto_a_chno_dalshe (Дата обращения 12.02.2016)
13. Крейдич Т.В., Тенденции транснационализации мировой экономики в условиях глобализации, Вестник Мурманского государственного технического университета. – №1 том 13. 2010. – С. 209-214.
14. Мельников А.Б., Снимщикова И.В., Лазгиев М.М., Некоторые противоречия внешнеэкономической экспансии ТНК, Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология, - №5. 2014. С. 128-135.
15. Ромашкин Т.В., 2016, Становление и развитие ТНК в условиях глобализации Саратов, с. 36
16. Салимов С., 2015, Нефтегазовая промышленность-основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики, Москва «Макс-пресс», С.235-236
17. Сапунцов Андрей Леонидович Эволюционный подход в экономических исследованиях деятельности транснациональных корпораций, Вестник МИЭП. - №4, 2011, (с.39-50) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsionnyy-podhod-v-ekonomicheskikhissledovaniyah-deyatelnosti-transnatsionalnyh-korporatsiy> (дата обращения: 23.09.2019).
18. Сорокин, Д. А., Генезис и развитие концентрации капитала как базиса экономической инфраструктуры, Вестник Челябинского университета. – № 6, 2010 – 42 с.
19. Фурсов Кирилл Андреевич, Британская Ост-Индская компания: история институциональной мутации // ВТЭ. - №2, 2018. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/britanskaya-ost-indskaya-kompaniya-istoriya-institutsionalnoy-mutatsii> (дата обращения: 16.12.2019).

20. Харитонов, В.Н., Структурный анализ деятельности банков с иностранным участием на российском рынке, Финансовая аналитика: проблемы и решения – № 18. 2012, С. 32–39.

İnternet resursları

1. <http://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/314020>
2. <http://developmentandglobalisation.weebly.com/tnc.html>
3. <http://privetstudent.com/kursovyye/ekonomika-kursovyye/4517-mesto-i-rol-transnacionalnyh-korporatsiy-v-mirovoy-ekonomike.html>
4. <http://privetstudent.com/kursovyye/ekonomika-kursovyye/4517-mesto-i-rol-transnacionalnyh-korporatsiy-v-mirovoy-ekonomike.html>
5. <https://banker.az/az%C9%99rbaycan-banklarinin-aktivl%C9%99rin%C9%99-uzr%C9%99-top10-na-yeni-bank-daxil-olub/>
6. <https://bmibaku.az/bank-ve-onun-fealiyyeti>
7. <https://global.hse.ru/data/2015/02/21/1090896290/17-23.pdf>
8. <https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/finance/commercialbank/92220b68d56611e0ad4900226424597>
9. <https://oxu.az/economy/171225>
10. <https://ru.fxssi.com/top-20-krupnejshix-bankov-mira>
11. https://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/World_Investment_Repor
12. <https://vtb.az/group/upravlenie/>
13. <https://www.accessbank.az/az/our-bank/awards/>
14. <https://www.accessbank.az/az/our-bank/risk-mgmt/>
15. <http://www.azpromo.az/about-us/>
16. <http://www.banklar.com/azerbaycan-beynelxalq-banki/>
17. <http://www.banklar.com/pakistan-milli-banki-nbp/>

18. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-45913997>
19. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zrycwmn/revision/2>
20. <http://www.contact.az/ext/news/2019/-/subsc/markets/ru/120917.htm>
21. <https://www.forbes.com/global2000/#5a75c1c7335d>
22. <https://www.forbes.com/global2000/#722a4353335d>
23. <http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar>
24. <https://www.yapikredi.com.az/az/umumi-melumat>
25. <http://www.ziraatbank.az/bankimiz/about-us-az-2>

ƏLAVƏLƏR

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Transmilli şirkətlərin əsas anlayışlarının məzmunu.....	13
Cədvəl 2. 2019-cu ildə dünyada 10 ən iri banklar.....	45
Cədvəl 3. Dünyada 10 ən iri bank siyahısına düşə biləcək banklar.....	46
Cədvəl 4. Dünyada 100 ən iri bankların sayına görə ölkələrin sıralaması.....	46
Cədvəl 5. Transmilli Korporasiyaların maliyyə risklərinin təsnifatı.....	48
Cədvəl 6. Ölkə risklərinin növləri və strukturu.....	49
Cədvəl 7. SOCAR-ın xarici ölkələrdəki investisiya qoyuluşları və reallaşdırdığı layihələr.....	59
Cədvəl 8. Azərbaycan Respublikasında vergi borcları ləğv edilmiş transmilli strukturların siyahısı.....	64
Cədvəl 9. Azərbaycan banklarının aktivlər üzrə ilk onluğu.....	66
Cədvəl 10. Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC-nin son 5 ildə mükafatları.....	71

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Müasir Transmilli Korporasiyaların strukturu və fəaliyyət modelləri.....	12
---	----